TussenRuimte

TIJDSCHRIFT VOOR
INTERCULTURELE THEOLOGIE

ALS HET LICHAAM VAN CHRISTUS AIDS HEEFT

2009 | 4

INHOUD

TR

3 Redactioneel

15 Column

32 Column

50 Beeldmeditatie

52 Impressies

56 Boeken

60 Film

61 Muziek

62 Agenda

64 Vooruitblik

64 Stelling

4 REPORTAGE | Arnau van Wyngaard
De handen en voeten van Christus in Swaziland

Wereldaidsdag en liturgie 8

9 ONDERZOEK | Adriaan van Klinken
Als het lichaam van Christus aids heeft...

DEBAT | Lovemore Togarasei
Aidsremmers als genezing voor het lichaam van Christus? 16

21 PORTRET | Joram Oudshoorn
Gideon Byamugisha, een kerkleider die leeft met hiv

ANTITHESE | Ezra Chitando
Een tweesnijdend zwaard 25

33 MENSEN IN BEELD | Fulata L. Moyo
Kwetsbaarheid en kracht van vrouwen in Malawi

WAS GETEKEND | Wim de Vries 38

39 INTERVIEW | Matthias Kaljouw
'Het leven begint als je een naam krijgt'

PERSPECTIEF | Musa W. Dube
Het lichaam centraal in onze respons op hiv en aids 44

TussenRuimte
tijdschrift voor interculturele theologie

jaargang 2 | nummer 4 | december 2009
ISSN 0165-988X

TussenRuimte is een oecumenisch tijdschrift voor interculturele theologie, geredigeerd door een Nederlands-Belgische redactie.

TussenRuimte ontleent zijn naam aan het besef dat *tussen* mensen van verschillende culturen en generaties steeds opnieuw een proces van verstaan op gang gebracht en bevorderd kan worden. Zo kan ook nieuwe *ruimte* ontstaan voor het evangelie, waarin mensen en culturen in hun verscheidenheid worden gerespecteerd, maar niet in hun verschil worden opgesloten.

TussenRuimte wil signaleren, reflecteren en inspireren door middel van journalistieke verbreding en theologische verdieping van ons inzicht in religie en religieuze aspecten van cultuur. Debat over bestaande missionaire en religieuze praktijken wordt gestimuleerd.

TussenRuimte pendelt tussen lokale initiatieven en globale ontwikkelingen, waarin aandacht voor mensen, omkeer in mensenlevens en inzet voor vrede en gerechtigheid zichtbaar worden.

TussenRuimte is niet institutioneel *ge*bonden, maar wel *ver*bonden met mensen en organisaties in de missionaire beweging die elkaar willen ontmoeten en bevragen over religieuze en culturele, economische en sociale grenzen heen.

TussenRuimte verschijnt viermaal per jaar en wordt uitgegeven in een samenwerkingsverband tussen de Nederlandse Zendingsraad (NZR), Missio België, de Verenigde Protestantse Kerk in België en uitgeefmaatschappij Kok ten Have Kampen.

© 2009 Uitgeverij Kok en de redactie van *TussenRuimte*
Overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Redactie
Karlijn Goossen MA, drs. Jaap Haasnoot,
dr. Lucien van Liere, drs. Wilbert van Saane,
Dineke Spee (voorzitter), drs. Johan Visser

Beeldredactie
Maarten Haazebroek

Eindredactie
Marieke van der Giessen-van Velzen

Secretariële ondersteuning
Marion Popkema-van der Ven

Redactieadres
Redactie *TussenRuimte*, Nederlandse Zendingsraad,
Postbus 8092, 3503 RB Utrecht
redactie.tussenruimte@antenna.nl
www.tussenruimte.com

Basis-layout
Peter Slager | Garage bno

Illustraties
Sjaak Verboom (omslag), Arnau van Wyngaard (5, 6), Maarten Haazebroek (8, 10, 35, 47), Piet Vergunst (13, 26, 28), Anne-Marie van der Wilt, *www.zin-in-kleur.com* (14), Daniel Lopez, World Vision (22), Wim de Vries (38), Stichting Mara Rotterdam (39, 41), Herman Heijn (51), Kors Peilman (62-63), Deutsches Bundesarchiv zer/Wikipedia (64)

Abonnementenadministratie
Postbus 5018, 8260 GA Kampen
abonnementen@kok.nl

Abonnementsprijs
Een jaarabonnement kost in 2009 in Nederland € 35,00;
in België € 36,00; in Europa € 40,00.
Een studentenabonnement kost € 26,00.
Losse nummers kosten € 10,00 (exclusief porto).
Een proefabonnement van twee nummers kost € 12,50.
Het abonnementsjaar loopt van januari tot en met december.
Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, tenzij minimaal zes weken voor het einde van de abonnementsperiode schriftelijk is opgezegd. Adreswijzigingen graag drie weken voor de ingangsdatum schriftelijk doorgeven.

Het lichaam van Christus heeft aids

In 1989 stelde de Amerikaanse predikant Ron Russel-Coon, zelf levend met aids: 'De kerk, het lichaam van Christus, heeft aids.' Afrikaanse theologen hebben dit beeld, dat grote indruk maakte, opgepakt en toegepast op hun eigen situatie. Daarmee drukken zij de urgentie van de aidsepidemie voor de kerk en de wereld uit, zoals dit themanummer laat zien.

Arnau van Wyngaard beschrijft hoe hij met zijn kerk in Swaziland de handen en voeten van Christus probeert te zijn in de context van hiv/aids. Adriaan van Klinken gaat in op de betekenis van het beeld van het lichaam van Christus met aids in Afrika en voor het Westen. Lovemore Togarasei reflecteert op een actuele ontwikkeling: brengen aidsremmende medicijnen heling voor het getroffen lichaam van Christus?
Joram Oudshoorn beschrijft het indrukwekkende verhaal van priester Byamugisha die al jaren leeft met hiv en zich tegen het stigma keert. Op de rol van religie in de aidsepidemie gaat Ezra Chitando in: draagt religie bij aan het probleem, of juist aan de oplossing daarvan?
Fulata Moyo verhaalt treffend de kwetsbaarheid van vrouwen in de context van hiv/aids, maar wijst ook op een weg om vrouwelijke kracht te hervinden. Musa Dube schetst een perspectief voor de toekomst: we moeten het lichaam, op allerlei niveaus, centraal stellen in onze respons op hiv/aids.
De focus ligt op zuidelijk Afrika, omdat daar de epidemie het grootst is en theologen en kerken er wereldwijd gezien vooroplopen in de respons daarop. Maar ook in eigen land is aids een realiteit. Daarom een interview met Hermen van Dorp, geestelijk verzorger voor mensen die leven met hiv/aids.

Geen vrolijk themanummer, wel een nummer dat laat zien dat hiv/aids ook nieuwe kansen brengt om gemeenschap te zijn, om solidariteit en hoop tastbaar te maken en de gave van het leven te vieren.

— Adriaan van Klinken, themaredacteur

De handen en voeten van Christus in Swaziland

Zendeling Arnau van Wyngaard realiseerde zich 'dat we de mensen letterlijk zouden moeten aanraken als we het probleem van aids in Swaziland wilden aanpakken'. Wat in een Nederlandse bus met een visioen begon, groeide uit tot een leger zorgverleners in Shiselweni.

Het verhaal van de thuiszorg van de gereformeerde kerk in de regio Shiselweni van Swaziland begint nota bene in Nederland! Vanaf 1992 had ik het thema 'Aids in Swaziland' bestudeerd en in 2004 had ik er een artikel over geschreven. Toen werd ik in 2005 uitgenodigd om in Utrecht tijdens de assemblee van de Gereformeerde Oecumenische Raad drie workshops te verzorgen over de verantwoordelijkheid van de kerk ten opzichte van mensen die leven met hiv en aids.

Visioen in de bus

Tijdens de voorbereidingen voor de workshops zocht ik naarstig naar antwoorden voor onze eigen kerk in Swaziland. In dat land worden we geconfronteerd met het hoogste percentage ter wereld van mensen die leven met dit dodelijke virus. Gedurende de assemblee bezochten we de Schotse kerk in Rotterdam, die actief hulp biedt aan migranten, vluchtelingen en illegalen. Zittend in de bus terug naar Utrecht dacht ik aan de situatie in mijn eigen land en ik bad in stilte. Op dat moment kreeg ik een ingeving die ik beschouwde als van God: 'Ga terug naar Swaziland en laat de leden van je gemeente de handen en de voeten van Christus worden.' Ik realiseerde me dat we de situatie in heel Swaziland zouden kunnen veranderen als we in één gemeente zouden beginnen.

Opgewonden keerde ik naar huis terug en vertelde in de kerk van Shiselweni over mijn ervaring in de Nederlandse bus. Zondag na zondag preekte ik over Gods ontferming over mensen die lijden. Een preek die me bij is gebleven ging over Lucas 5. Het verhaal over de man die melaats was en die voor Jezus knielt en zegt: 'Heer, als u het wilt, maak mij rein.' Tot dan toe had ik nooit zo gelet op de bijzondere woorden die hierna volgen. In vers 13 staat: 'Jezus stak zijn hand uit en raakte de man aan.' Met een schok werd het mij duidelijk dat Jezus zichzelf 'onrein' had gemaakt door deze man aan te raken. De wet verbood immers het lichamelijk contact tussen joden en melaatsen. Ik realiseerde me dat we de mensen letterlijk zouden moeten aanraken als we het probleem van aids in Swaziland wilden aanpakken. Immers, deze mensen worden gestigmatiseerd en buitengesloten vanwege hun ziekte.

Arnau van Wyngaard: 'We zouden de mensen letterlijk moeten aanraken.'

Na een paar maanden vroeg ik de gemeente wat God tegen hen zei. Het unanieme antwoord was dat we onze gemeenteleden zouden moeten opleiden om te zorgen voor mensen die leven met hiv en aids. Ik zag dat echt als een wonder, omdat onze kerk, zoals zoveel andere kerken, tot dan toe alleen aan zichzelf dacht.

Op deze manier maakte God ons duidelijk dat we moesten doorgaan

Laten er twintig meedoen…

We besloten om een aidsconferentie te beleggen met verschillende sprekers, om voor onszelf duidelijk te krijgen hoe we het genomen besluit verder konden uitvoeren. Een van de gastsprekers had al jarenlang ervaring met *home-based care*-projecten. Ze vertelde over haar werk en wij dachten dat deze aanpak voor ons geschikt zou zijn. We planden een training voor januari 2006. Naarmate de eerste dag van de training dichterbij kwam, werd mijn geloof in het plan steeds kleiner! Wat te doen als er geen deelnemers kwamen? Wat te doen als ze salarissen zouden vragen die we niet zouden kunnen betalen? Iemand herinnerde me eraan dat er maaltijden voor de deelnemers moesten komen. Maar op dat moment hadden we geen geld om eten te kopen. Twee dagen later zat er een cheque bij de post van iemand die ik nog nooit had ontmoet. In een begeleidend briefje zei de goede gever dat hij van onze plannen had gehoord en iets wilde bijdragen. Weer twee dagen later ontving ik een bankafschrift met een simpele omschrijving: *Shiselweni aids project*.

De meeste vrijwilligers zijn vrouwen, maar er doen ook enkele mannen mee.

Op die manier maakte God ons duidelijk dat we met ons waagstuk moesten doorgaan. Ik bad en vroeg God om ons twintig deelnemers te sturen.
Toen de training maandags begon, waren er 21 mensen. Ik kon mijn geluk niet op. Zelfs als er een zou afvallen, hielden we er twintig over. Toen ik dinsdags opstond woedde er een verschrikkelijke storm. Het regende dat het goot en ik was erg teleurgesteld. Geen van de cursisten had vervoer en ze moesten óf lopen óf van de bus gebruikmaken om bij de kerk in het dorp Dwaleni te komen waar de training werd gegeven. Maar met zo'n storm zou er natuurlijk niemand komen. Het was ze niet kwalijk te nemen. Schoorvoetend ging ik naar de kerk omdat ik de trainers zou moeten vertellen dat het vandaag niet door kon gaan. Maar toen ik bij de kerk kwam en binnenstapte, werd ik niet door 21 maar door 26 gezichten begroet! Druipnat, maar ze waren er om de training voort te zetten. De dag erna, woensdag, waren er al 36 mensen aanwezig!

Met een glimlach

Op vrijdag, de laatste dag van de training, gaven 32 mensen te kennen dat zij als vrijwilliger in de buurt van Dwaleni zouden willen gaan werken. Zij waren bereid de huizen langs te gaan, zieken te verzorgen, informatie te verspreiden, mensen aan te moedigen om zich te laten testen op hiv, en om al het verdere te doen wat nodig is om de mensen in hun gemeenschap te helpen. Het visioen dat God mij in de bus van Rotterdam naar Utrecht had geschonken, werd werkelijkheid! Ik kan eigenlijk geen woorden vinden voor mijn blijdschap op die vrijdag.
Het succes van deze groep in Dwaleni is mede te danken aan de honderden mensen die ons met gebed steunen, aan het voortdurende contact tussen de kerkleiding en de zorgverleners, en aan de wekelijkse ont-

moetingen van de groep om ervaringen uit te wisselen en elkaar moed in te spreken. Het blijft me verbazen dat de zorgverleners altijd glimlachen, hoewel ze iedere dag werken met zieken en stervenden.

De verleiding was groot om in het eerste jaar met meer groepen te starten. Maar hoewel we hulpaanvragen van andere gemeenten kregen, deden we het niet. In 2007 trainden we een tweede groep en later dat jaar nog vijf andere groepen. In 2008 weer zes groepen, zo ook in 2009. In Shiselweni, de westelijke regio van Swaziland, zijn er nu achttien groepen zorgverleners met in totaal ongeveer 550 vrijwilligers die meer dan tweeduizend mensen bereiken. Wat in de Nederlandse bus met een visioen begon, groeide uit tot een leger zorgverleners. Zij werken onbaatzuchtig om hun gemeenschap te dienen en de situatie van zieken en stervenden te verlichten. De meeste vrijwilligers zijn vrouwen, maar er doen ook enkele mannen mee. En hoewel het project begonnen is binnen de gereformeerde kerk van Swaziland, telt de groep inmiddels veel zorgverleners uit andere kerken, zodat het een echt oecumenisch project is geworden.

Nieuwe projecten

Uit die eerste training van 2006 zijn een aantal andere projecten voortgekomen. De leiders van de lokale gemeenschap vroegen ons om te helpen bij voedseldistributie aan de vele weeskinderen in het gebied. Meer dan tien procent van de huidige bevolking van Swaziland is wees! We besloten ook om een opvang te beginnen voor jonge, veelal verweesde kinderen om hen voor te bereiden op school. In 2008 werd het thuiszorgproject van onze kerk genomineerd voor de *Courageous Leadership Award*. Dit is een prijs die gefinancierd wordt door onder andere de Willow Creek-kerk in Chicago en door World Vision. Het project won als 'meest veelbelovend' en ontving een geldbedrag om voor het werk in te zetten. Hiervan werd een mooie keuken gebouwd en een eetzaal voor de weeskinderen.

Wat in de Nederlandse bus met een visioen begon, groeide uit tot een leger zorgverleners

Begin 2009 startte een nieuw project, om elke zorgverlener te voorzien van een zogenoemde hulprugzak. Hierin zitten basismedicijnen om mee te nemen bij hun dagelijkse bezoeken, maar ook een bijbel voor het bieden van geestelijke zorg. Wanneer we geld ontvangen van donors, worden er medicijnen aangekocht en de rugzakken gevuld en onder de vrijwilligers verspreid. Omdat er in de rurale gebieden geen schoon water is, hebben we dat probleem ook op onze agenda gezet. We zijn betrokken bij een goedkope methode van waterzuivering door middel van rivierzand en kunnen de gemeenschap nu van goed drinkwater voorzien.

Adopteer een zorgverlener

Vanaf het begin zijn de zorgverleners in het project vrijwilligers geweest, wat betekent dat ze geen salaris ontvangen. Hoewel we niet van dat beleid willen afwijken, realiseren we ons wel dat de meeste vrijwilligers zelf erg arm zijn. Zeventig procent van de

bevolking van Swaziland leeft volgens de Wereldbank in extreme armoede, dat wil zeggen dat men rond moet komen van minder dan een dollar per dag. Ondanks dat delen de vrijwilligers regelmatig iets van hun schamele bezit, zoals voedsel, met de mensen die ze verzorgen. We ontwikkelen nu een ambitieus plan onder de naam: 'Adopteer een zorgverlener'. Mensen, waar ook ter wereld, worden uitgenodigd om maandelijks een bedrag over te maken zodat we iedere zorgverlener elke maand van eten en medicijnen kunnen voorzien. Het gaat om ongeveer 25 dollar per maand per vrijwilliger. Voor veel mensen in het Westen is dat een gering bedrag, maar voor het leven in Swaziland maakt het een wereld van verschil.

Op dit moment wachten er ten minste zeven gemeenten op een training waarmee ze ook 'de handen en de voeten van Christus' in hun lokale gemeenschap kunnen worden. Waarschijnlijk zal hun aantal alleen maar groeien. In toenemende mate zijn kerkleiders zich bewust van de impact van aids op de samenleving. Als gevolg daarvan vragen ze ons om training van mensen in hun gemeenschap zodat die zorg kunnen dragen voor degenen die ziek of zelfs stervend zijn. In de hopeloze situatie van de aidsepidemie in Swaziland kan 'Shiselweni Reformed Home-Based Care' waarmaken wat ze zegt in haar mission statement: 'In een gemeenschap die verwoest is door armoede, ziekte, gebroken families en dood, willen we de ware christelijke hoop terugbrengen, niet alleen met woorden maar – naar het ultieme voorbeeld van onze Heer Jezus Christus – ook door liefde te geven aan wie in nood zijn, en hen te troosten en te steunen waar mogelijk.'

Vertaling: Dineke Spee

— Dr. Arnau van Wyngaard is sinds 1985 voltijds zendeling in Swaziland en is de algemeen secretaris van de Gereformeerde Kerk van Swaziland. Hij is gepromoveerd in de missiologie en richt zich sinds een aantal jaar in het bijzonder op de rol van de kerk in de context van de aidsepidemie. Zie *www.swazimission.co.za* en weblog *http://missionissues.wordpress.com.*

Wereldaidsdag en liturgie

Op *www.tussenruimte.com* onder Aids en liturgie biedt de redactie van *TussenRuimte* liturgische suggesties voor de vieringen bij de Wereldaidsdag, jaarlijks op 1 december. U vindt er een column, een geloofsbelijdenis, drie liedteksten met bijbehorende link naar de website, en een gebed. Tevens enkele links naar materiaal van de Ecumenical AIDS Alliance, de Wereldraad van Kerken, en de Noorse Kerk. We zijn benieuwd naar uw reacties!

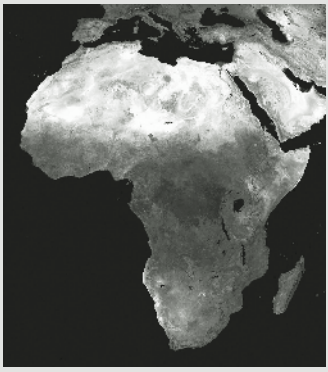

Als het lichaam van Christus aids heeft...

Afrikaanse theologen maken gebruik van de verschillende dimensies van 'het lichaam van Christus' in hun pleidooi voor solidariteit van kerken en christenen met mensen die leven met hiv en aids. Deze solidariteit verwoorden ze kort maar krachtig: 'Het lichaam van Christus heeft aids.' Dat raakt dus ook ons.

De bekende theologische notie van 'het lichaam van Christus' is door Afrikaanse theologen opnieuw opgepakt en creatief verwerkt in hun reflecties op de aidsepidemie. In de christelijke traditie verwijst het lichaam van Christus niet slechts naar het menselijke lichaam van Jezus Christus. Het heeft ook betrekking op het symbolische lichaam van Christus dat wordt gedeeld aan de Tafel van de Heer, en op het metaforische lichaam van Christus dat verwijst naar de gemeenschap van de kerk. Afrikaanse theologen maken gebruik van deze verschillende dimensies van het lichaam van Christus in hun pleidooi voor solidariteit van kerken en christenen met mensen die leven met hiv en aids. Deze solidariteit verwoorden ze kort maar krachtig in het statement: 'Het lichaam van Christus heeft aids.'
Dit artikel biedt een analyse en reflectie op deze uitspraak. Het beschrijft niet alleen hoe Afrikaanse theologen de metafoor van het lichaam van Christus gebruiken, maar gaat ook in op de vraag wat deze metafoor betekent voor kerken en christenen in het Westen. Immers, wanneer het lichaam van Christus aids heeft, dan heeft dit betrekking op het hele lichaam en dan wordt de vraag naar solidariteit ook aan ons gesteld.

Nieuwe, grote uitdaging

Het virus dat aids veroorzaakt, hiv, wordt hoofdzakelijk overgedragen via seksueel contact. Daardoor werd (en wordt nog steeds) aids vaak gezien als een gevolg van seksuele losbandigheid of zelfs als straf van God daarop. In de praktijk was aids daardoor lange tijd nauwelijks bespreekbaar in sociale en kerkelijke gemeenschappen. En nog steeds ervaren mensen die leven met hiv en aids stigmatisering en uitsluiting. Het is deze realiteit waartegen veel Afrikaanse theologen zich zijn gaan verzetten. Zeker vanaf eind jaren negentig vindt er een omslag plaats, waarbij aids wordt gezien als de nieuwe en grote uitdaging voor kerk-zijn, zending en theologie in Afrika. In dit kader wordt vaak verwezen naar de metafoor van het lichaam van Christus. In 1998 stelt Fulata Moyo, een theoloog uit Malawi, bijvoorbeeld: 'Als de kerk niet zomaar een instituut is maar het lichaam van Jezus Christus die

Door het brood te delen, delen mensen ook in elkaars lijden.

zich over mensen ontfermde, dan moet ze zich ook ontfermen over mensen met aids.'[1] Hier wordt de metafoor van de kerk als lichaam van Christus gebruikt als een missiologisch motief. Dit zou nog de suggestie kunnen wekken dat aids iets is buiten de kerk waaraan kerken vanwege hun diaconale roeping aandacht moeten besteden.

Theologie van ontferming

In de loop der jaren wordt echter steeds duidelijker dat de epidemie ook mensen binnen de kerk treft, waardoor de stilte in kerken nog schrijnender wordt. Een aantal theologen doorbreekt dit door te stellen dat de kerk zelf lijdt aan aids. Opnieuw wordt daarbij gerefereerd aan de metafoor van de kerk als lichaam van Christus. Er wordt niet slechts gezegd dat *de kerk* aids heeft, maar dat *het lichaam van Christus* lijdt aan aids. Waarom is dat? De kracht van de metafoor van het lichaam van Christus is de notie van solidariteit. Deze wordt ontleend aan 1 Korintiërs 12:26 waarin wordt gesteld dat als één lid van het lichaam van Christus lijdt, alle leden meelijden. Met name de Botswaanse theoloog Musa Dube en de Zuid-Afrikaanse theoloog Denise Ackermann stellen deze notie centraal in hun theologische reflecties op de epidemie. Dube ontwikkelt een theologie van ontferming, gebaseerd op het idee van solidariteit en verbondenheid binnen het lichaam van Christus. Ze stelt: als een lid hiv-geïnfecteerd is, kan de kerk zich daarvan niet afscheiden. Als een lid lijdt aan aids, raakt dat ook de kerk.[2] Op eenzelfde manier roept Ackermann de kerk op tot een *'Body-of-Christ praxis'* waarin stigmatisering en uitsluiting vervangen worden door onderlinge zorg en ontferming.[3] Ze maakt duidelijk dat zolang dit niet gebeurt, de aard van de kerk als lichaam van Christus ernstig bedreigd wordt. Hoewel de meeste verwijzingen naar de metafoor van het lichaam van Christus betrekking hebben op de kerk, zijn er ook theologen die reflecteren op de betekenis van de Eucharistie of de Maaltijd van de Heer. Daar wordt immers brood gedeeld als het lichaam van Christus. Door dat brood, zegt

bijvoorbeeld Ackermann, wordt de gekruisigde Christus één met allen die leven met aids en deelt hij in hun lijden, maar deelt de opgestane Christus met hen ook in de kracht en de hoop van Pasen. Doordat mensen het brood met elkaar delen, delen ze aan de Tafel van de Heer ook in elkaars lijden en in een gezamenlijke hoop. Zo schept het lichaam van Christus een gemeenschap van verbondenheid in de context van de aidsepidemie.

Kritische vragen aan het Westen

Wanneer ze schrijven over het lichaam van Christus met aids, richten Afrikaanse theologen zich niet alleen op kerken in Afrika. Dezelfde metafoor wordt gebruikt om kerken in de rest van de wereld op te roepen tot solidariteit met kerken en christenen in Afrika die getroffen zijn door de epidemie. Zij spreken bijvoorbeeld over een gedeelde pijn binnen het wereldwijde lichaam van Christus, omdat als een lid van het lichaam geïnfecteerd is alle leden geraakt zijn. Om die reden wordt de aidsepidemie in Afrika gezien als een uitdaging voor de kerk wereldwijd. Ackermann verwijst in dit kader naar het klassieke christelijke credo dat de kerk omschrijft als de ene, heilige, katholieke en apostolische kerk. Als we deze noties van kerk-zijn serieus nemen, stelt ze, kan de kerk in het Westen niet anders dan zich solidair tonen met de kerk in Afrika die letterlijk aids onder de leden heeft. Je zou kunnen zeggen dat de katholiciteit van de kerk binnen het lichaam van Christus wordt geherdefinieerd als solidariteit.
Maar wat houdt deze solidariteit in? Emmanuel Katongole betoogt dat de theologische vragen die de epidemie oproept – vragen over seksualiteit, ziekte en heling, leven en dood, over de kerk en over God – zo fundamenteel zijn dat ze christenen van slag zouden moeten brengen, niet alleen in Afrika maar ook in het Westen.[4] Hij constateert echter het tegenovergestelde: westerse kerken stellen zich die vragen helemaal niet, want ze zijn gewend geraakt aan ziekte, lijden en dood in Afrika. Ze gedragen zich daarentegen als een hulpverleningsorganisatie die denkt met geld en beleid de situatie te kunnen veranderen. Kerken in het Westen, zegt Katongole, beseffen niet dat zij zelf ook onderdeel zijn van het lichaam van Christus met aids.

De kerk in Afrika heeft letterlijk aids onder de leden

Waar Katongole de theologische uitdaging benadrukt, legt Dube haar vinger bij internationale economische en politieke relaties.[5] Deze zorgen ervoor dat het continent Afrika het armste ter wereld is en blijft, waardoor hiv er op zo'n grote schaal kan toeslaan. Westerse handelsbelangen zorgden ervoor dat aidsremmers lange tijd niet of zeer moeilijk verkrijgbaar waren in Afrika. Dube wijst op ongelijkheid in machtsrelaties in onze wereld, iets wat binnen het lichaam van Christus eigenlijk onbestaanbaar zou moeten zijn. Hoewel Dube en Katongole een heel verschillende invalshoek hebben, gaat het hen allebei uiteindelijk om een ding: om wereldwijde solidariteit binnen het lichaam van Christus met aids.

Besef van verbondenheid

Het is begrijpelijk dat het voor ons moeilijk is om ons te identificeren met het lichaam van Christus met aids. Het virus is in Nederland slechts op beperkte schaal aanwezig en vooral onder specifieke groepen. Voor het grootste deel van de bevolking is aids geen dagelijkse realiteit. Veel kerken steunen aidsprogramma's in Afrika, maar van een breed gedragen besef van verbondenheid met de situatie van zusterkerken lijkt geen sprake, noch van een grondige bezinning op de vragen waar de epidemie de wereld voor stelt. Wat dat betreft worden we uitgedaagd door Afrikaanse theologen.
Er zijn twee hoofdredenen om hun kritische vragen serieus te nemen. Ten eerste, als de epidemie gevolg is van armoede en onderontwikkeling, zoals algemeen wordt gesteld, dan kunnen we het niet slechts afdoen als een Afrikaans probleem. Een bewustwording van de sociale, politieke en economische verhoudingen in de wereld is nodig, waarbij kritische zelfreflectie niet mag ontbreken. Ten tweede, mijns inziens kan het christendom en de theologie in het Westen alleen bijdragen aan een visie voor onze globaliserende wereld wanneer ze zich durven laten bevragen en uitdagen door christenen en theologen uit andere contexten.

Dezelfde gemeenschap

Wanneer we de uitdaging aangaan en ons bezinnen op solidariteit in het licht van de wereldwijde aidsepidemie, is de metafoor van het lichaam van Christus daarvoor een uiterst krachtig uitgangspunt. De specifieke kracht van de metafoor in relatie tot de epidemie ligt in de lichamelijkheid van zowel de metafoor als van hiv en aids. We kennen allemaal de beelden van menselijk lijden als gevolg van aids. Voorlopig zullen we hiermee geconfronteerd blijven worden, aangezien aidsremmers in Afrika lang niet voor iedereen toegankelijk zijn.
Met het oog hierop herinnert de notie van het lichaam van Christus ons aan het lichaam van Jezus Christus waarmee hij zich ontfermde over zieken en mensen die uitgesloten werden van de samenleving. De notie herinnert ons ook dat wij, wanneer we brood delen aan de Tafel van de Heer, delen in de wonden en de pijn van de lijdende Heer en van allen die lijden in deze wereld. Tegelijk worden we daardoor ook met hen verbonden in het verlangen naar, en de ervaring van de helende en hoopgevende aanwezigheid van de Opgestane. Er wordt een verbondenheid geschapen tussen mensen en kerken met totaal verschillende levenssituaties omdat zij deel zijn van dezelfde gemeenschap, namelijk het lichaam van Christus. Deze verbondenheid is niet slechts rationeel of emotioneel van aard maar is als het ware ook lichamelijk. Dit alles wordt samengevat in het statement dat het lichaam van Christus aids heeft.

We kunnen het niet afdoen als een Afrikaans probleem

Het raakt óns

Waar een notie als solidariteit vrij abstract is, zeker als het gaat over mensen aan de

Graven in Zimbabwe. De vragen over leven en dood die de aidsepidemie meebrengt, worden de onze.

andere kant van de wereld, wordt solidariteit binnen het lichaam van Christus heel concreet. Het lichaam van Christus creëert een ruimte waarbinnen we het lijden van de ander niet langer slechts waarnemen via tv-beelden maar er zelf door geraakt worden. Zelfs zo ver dat het ons eigen lichaam als het ware raakt en we zeggen: ik ben deel van het lichaam van Christus met aids.

Het is vanuit deze ruimte dat we kunnen zoeken naar manieren om concreet vorm te geven aan de verbondenheid met christenen en kerken die leven met de dagelijkse realiteit van aids.

In mijn eigen gemeente zijn we begonnen met intercultureel bijbellezen met een gemeente in Swaziland van wie het aidsprogramma al langere tijd gesteund werd. Al bij de eerste brief, waarin de deelnemers uit Swaziland zich voorstelden, werden wij getroffen door het feit dat niet alleen verteld werd hoeveel kinderen iedereen

Zoeken naar manieren om concreet vorm te geven aan verbondenheid

had, maar ook hoeveel er daarvan overleden waren. Het bijbelverhaal over Elia die een overleden jongen tot leven wekt en teruggeeft aan zijn moeder krijgt zo ineens een andere klank. De vragen over leven en dood, ziekte en genezing die de aidsepidemie met zich meebrengt werden de onze, en er vindt uitwisseling plaats over de manier hoe we

Het kruis schept verbondenheid, ook lichamelijk. *Gedragen last,* glas-in-lood op hout.

hiermee omgaan. Zomaar een voorbeeld van verbondenheid binnen het lichaam van Christus met aids. Vele andere vormen om deze solidariteit vorm te geven zijn mogelijk. De klassieke metafoor van het lichaam van Christus daagt ons uit tot bezinning hierop. Want als broeders en zusters in Afrika leven met aids, dan lijdt het lichaam van Christus daaraan. En wanneer het lichaam van Christus inderdaad aids heeft, dan raakt dat ons.

Noten

1 F.L. Moyo, 'The AIDS crisis: A challenge to the integrity of the church in Malawi' in K.R. Ross (red.), *Faith at the frontiers of knowledge*, Blantyre: CLAIM 1998, 102.

2 M.W. Dube, *A theology of compassion in the HIV&AIDS era. Module 7 of the HIV&AIDS curriculum for TEE programmes and institutions in Africa*, Geneva: WCC 2007, 76.

3 D.M. Ackermann, 'From mere existence to tenacious endurance. Stigma, HIV/AIDS and a feminist theology of praxis' in I. A. Phiri en S. Nadar (red.), *African women, religion, and health*, Maryknoll: Orbis 2006, 235 e.v.

4 E.M. Katongole, 'AIDS in Africa, the church, and the politics of interruption' in F. X. D'Sa and J. Lohmayer (red.), *Heil und befreiung in Afrika. Die kirchen vor der missionarischen herausforderung durch HIV/AIDS*, Wurzburg: Echter 2007, 177.

5 M.W. Dube, 'Talitha Cum! A Postcolonial Feminist & HIV/AIDS Reading of Mark 5:21-43', in M. W. Dube en M. R. A. Kanyoro (red.), *Grant Me Justice! HIV/AIDS & Gender Readings of the Bible*, Pietermaritzburg: Cluster 2004, 115-140.

— Adriaan van Klinken is als promovendus verbonden aan Centrum IIMO van de Universiteit Utrecht. Zijn onderzoek richt zich op thema's rond hiv/aids en gender in het christendom en de theologie in zuidelijk Afrika.

Harten van steen

Volgens velen heeft Ghana hiv/aids onder controle. Natuurlijk zegt dat niets over de hoeveelheid mensen in de rurale gebieden die in stilte aan de gevolgen van deze ziekte – en vooral aan de discriminatie en marginalisatie ervan – lijden. Nog steeds geloven er mensen dat je aids krijgt door uit dezelfde kom te eten, dezelfde lepel te gebruiken, of zelfs door een woord met een slachtoffer te wisselen. Besmette mensen worden verjaagd door de buren en als ze geen familie meer hebben, is er niemand die voor hen zorgt.

Gifty Ekua is 29 en ik ontmoet haar in haar hutje ver buiten het dorp. Ze heeft aids en drie kinderen. Voor haar hutje vertelt ze dat ze nu tuberculose heeft. Ze hoest aanhoudend. Medicijnen zijn te duur.
Kwame, haar oudste zoon van een jaar of vijftien, zestien, zit naast haar.
'Hij ging naar school, maar sinds zijn vader vorig jaar stierf en ik zwakker werd, blijft hij thuis om te helpen', vertelt ze. ''s Ochtends blijf ik hier. Ik kook als er iets is om in de pan te doen. 's Middags lig ik op mijn mat, of ga ik naar de markt. Elke dag bid ik tot God om hulp voor mijn kinderen als ik er straks niet meer ben.'

Met Reverend Father Immanuel, de priester van het dorp, ben ik op weg naar een volgend dorp waar zijn mis over een half uur begint.
'Zoals Gifty zijn er velen. Onzichtbaar', vertelt hij. 'Ik spreek de mensen aan op hun compassie, om trouw te blijven aan hun vrouwen en om niet met prostituees naar bed te gaan, maar de harten van de mensen lijken van steen.'

Toch zijn er voorzichtig optimistische geluiden te horen. In de media verschijnen verhalen over onderzoeken dat mensen langer leven als ze liefde, affectie en compassie ontvangen.
'Als je eenmaal tot de harten van mensen doorgedrongen bent, kun je een hoop bereiken.' De Reverend Father kijkt me lachend aan. Ik kijk uit het raam naar buiten. Vrouwen roosteren plantain langs de weg en jongeren verkopen kauwgum.*
Het is alsof aids niet bestaat in Ghana.

— Hilde Abma werkt bij Solidaridad.

* Plantain betekent letterlijk 'aardappels van de lucht' of 'gekookte banaan'. Plantain is groter en taaier dan banaan en moet gekookt of gebakken worden voor het gegeten kan worden.

Aidsremmers als genezing voor het lichaam van Christus?

Gelukkig zijn er aidsremmers die de ontwikkeling van het hiv-virus tegengaan. Maar waaarom zijn er kerkleiders die het gebruik van deze medicijnen ontmoedigen?

Het is een bekend statement dat het lichaam van Christus aids heeft. Dit drukt iets uit van de crisis die de aidsepidemie heeft veroorzaakt in onze kerken en onze wereld. Gelukkig heeft de medische wetenschap het met hiv geïnfecteerde lichaam van Christus aidsremmers aangereikt. Dat zijn antiretrovirale medicijnen die de ontwikkeling van het virus in het lichaam tegengaan, zodat het stadium van aids niet wordt bereikt. Deze medicijnen hebben hun weg gevonden in het lichaam van Christus: over de hele wereld zijn er christenen die de behandeling ondergaan.

Toch is het gebruik van aidsremmers niet door alle christenen positief ontvangen. In mijn land Botswana zijn er vele voorbeelden van kerkleiders die het gebruik van aidsremmers door met hiv besmette mensen ontmoedigen. Waarom is dit het geval, gezien het feit dat de meeste christenen andere moderne medicijnen wel gewoon gebruiken? In dit artikel beschouw ik vanuit een christelijk perspectief de positieve en negatieve visies op aidsremmers als antwoord op hiv en aids.

Straf van God

De voornaamste reden voor de afwijzende houding van sommige christenen ten opzichte van aidsremmers is de mening dat hiv en aids een straf van God voor zondaren zijn. Ondanks pogingen dit idee te weerspreken om zo het met aids verbonden stigma te verminderen, houden vele christenen aan deze overtuiging vast. De seksuele ethiek van het christendom bevordert onthouding voor ongehuwden en trouw voor gehuwden. In het licht hiervan worden mensen die met hiv besmet raken al snel beschouwd als brekers van Gods morele leefregels. Onlangs verklaarde een voorganger uit Botswana: ‘Hiv/aids is een alomvattende straf voor het menselijke ras dat gezondigd heeft tegen God en daarom moeten wij ons bekeren’ (*Daily News*, 30 juli 2009).

Deze mening wordt onderbouwd met allerlei bijbelse voorbeelden die laten zien dat God ziekte kan gebruiken als straf op seksuele zonde of andere verkeerde daden. De gedachtegang werd nog eens versterkt doordat hiv en aids het eerst geconstateerd werden onder homoseksuelen en drugsgebruikers. Voor veel christenen was het daardoor evident dat de ziekte een straf was op losbandig gedrag en immoraliteit – een visie die ook nu nog door velen wordt gekoesterd. Een logische gevolgtrekking is dan dat het verlichten van pijn en het tegengaan van de ziekte door middel van aidsremmers indruist tegen de intenties van God. De medicijnen werken God tegen omdat zij het leven verlengen van hen die reeds hadden moeten sterven vanwege hun zonde.

Wie is machtiger, God of de medicijnen tegen aids?

Gebedsgenezing

Een andere reden waarom sommige christenen afwijzend staan tegenover aidsremmers is de vraag naar macht. Wie is machtiger, God of de medicijnen tegen aids? Christenen geloven dat God de bron van alle kracht is. Als aidsremmers leven geven aan degenen die door God worden gestraft, dan roept dit vragen op over Gods macht. Daarom is het niet verbazingwekkend dat christenen die negatief tegenover aidsremmers staan, vaak tot kerken behoren die de nadruk leggen op genezing door geloof en andere geestelijke middelen. Een voorganger die tot een pinkstergemeente behoort vertelde mij onlangs dat vóór de beschikbaarheid van de medicijnen veel mensen die leven met hiv en aids naar geestelijke genezers gingen om gebedsgenezing. Maar met de komst van de aidsremmers begonnen de bezoekersaantallen echter terug te lopen. Deze kerken zouden geen leden meer kunnen rekruteren met hun bewering hiv en aids te kunnen genezen, als mensen buiten de kerk al behandeld worden. In nauw verband met dit probleem van macht staat de geloofsvraag. Sommige christenen vinden dat mensen die aidsremmers gebruiken hun vertrouwen niet op God stellen, maar op tabletten en medicijnen. Geen wonder dat sommige predikers hun kerkleden vragen om de behandeling op te geven als teken van hun geloof in God die niet alleen genezer is maar ook de bron en gever van leven.

Anderen hebben een afwijzende houding omdat zij denken dat aidsremmers, net als condooms, een lage seksuele moraal bevorderen. Zij beschouwen de dood van besmette mensen als een afschrikwekkend voorbeeld dat anderen helpt seksueel op het rechte pad te blijven. Als mensen zien dat degenen die geïnfecteerd zijn lange en gezonde levens hebben, dan worden ze minder bang om zelf het virus op te doen en komen daarom eerder in de verleiding om zich risicovol en immoreel te gedragen. Bovendien is er het idee dat mensen die door aidsremmers weer gezond worden, seksueel actief blijven en zo het virus verder kunnen verspreiden.

Natuurlijk zijn de medicijnen ook duur. De overheid van Botswana verschaft alle burgers die het nodig hebben gratis aids-

remmers en besteedt ongeveer een miljoen Amerikaanse dollars van het jaarlijkse budget aan de medicijnen. Sommige christenen denken dat dit geld wordt uitgegeven om leven te brengen aan hen die God ongehoorzaam zijn geweest.

Mensenlevens redden

Antiretrovirale therapie is ongetwijfeld een van de belangrijkste ontdekkingen van de medische wetenschap in de recente geschiedenis. Voordat er aidsremmers beschikbaar waren, stierven dagelijks honderden of misschien wel duizenden mensen aan aids. Vandaag zijn er in Botswana meer dan 50.000 mensen die dood hadden kunnen zijn, gered door de behandeling. In 2016 zal het aantal

In 2016 zal het aantal geredde levens opgelopen zijn tot 130.000

geredde levens opgelopen zijn tot 130.000 (*Daily News*, 2 december 2008).
Alleen al om deze reden zouden christenen aidsremmers moeten aanbevelen. Als christenen onderstrepen we immers de heiligheid van het leven. We geloven dat alle mensen geschapen zijn naar het beeld van God (Genesis 1,27). Het beeld van God is daarom ook aanwezig in een persoon die geïnfecteerd is met hiv. Als aidsremmers levens kunnen redden, spelen zij zeker een goddelijke rol. Van een conflict tussen Gods genezende kracht en de behandeling door middel van medicijnen mag geen sprake zijn. 'Van de HEER is de aarde en alles wat daar leeft' (Psalm 24,1) Het is mijn diepe overtuiging dat God wijsheid heeft gegeven aan de ontdekkers van aidsremmers en dat degenen die de medicijnen toedienen een goddelijke rol spelen. God is een God van heling en alle genezing moet aan hem toegeschreven worden. Hij kan ons helen door middel van alles wat hij heeft geschapen. Christenen moeten ook om sociale redenen achter het gebruik van aidsremmers staan. Om een voorbeeld te geven: de beschikbaarheid van de medicijnen heeft veel mensen aangemoedigd om zich te laten testen en zo hun conditie te kennen. Als mensen weten wat hun conditie is zullen zij zich eerder verantwoordelijk gedragen. Als zij weten dat ze hiv-negatief zijn, zijn ze eerder geneigd om risicovol gedrag te vermijden; als zij weten hiv-positief te zijn, zullen ze de overdracht van het virus proberen te voorkomen. Aidsremmers reduceren bovendien het hiv/aids-stigma en de daarbij behorende discriminatie. Immers, een besmetting met hiv betekent niet langer dat het doodsvonnis van iemand getekend is.

Theologie van aidsremmers

Mijns inziens moet theologie zoeken naar zin en betekenis in de geleefde ervaringen van mensen, in plaats van allerlei abstracte theorieën aanhangen. Een theologie die aidsremmers beschouwt als strijdig met de kracht van God, gaat in tegen de ervaring van mensen die door de behandeling weer zicht op het leven hebben gekregen. De theologische afwijzing van aidsremmers staat in het teken van het oude debat over

Opwekking van Lazarus. Juan de Flandes (ca. 1465-1519)

wetenschap en God. Het gaat daarin om de vraag of wetenschappelijke ontdekkingen door God beïnvloed worden of dat zij God juist uitdagen. Ons antwoord op deze vraag bepaalt onze houding ten opzichte van aidsremmers.

Ze veroorzaken als het ware een 'opstanding van Lazarus'-effect

Naar mijn mening zijn er twee leidende principes voor een christelijke theologie van aidsremmers. De eerste is de heiligheid van het leven. De Bijbel zegt dat God na de schepping ontdekte dat alles goed was (Genesis 1,31). Daarom is het leven goed en moet het weer goed gemaakt worden als het bedreigd wordt door kwaad. Dat is precies wat aidsremmers doen. Ze veroorzaken als het ware een 'opstanding van Lazarus'-effect. Mensen wier leven wordt bedreigd, krijgen hun leven weer terug zoals Lazarus die door Jezus uit de dood werd opgewekt.
Het tweede en in mijn optiek belangrijkste principe is dat wij wetenschappelijke ontdekkingen die het menselijke leven bevorderen beschouwen als door God bekrachtigd. Volgens deze visie beschouwen we aidsremmers niet als concurrerend met Gods macht, maar als een manifestatie daarvan. De kerk moet daarom plaatsmaken voor aidsremmers in haar theologie van genezing. De medicijnen vormen geen uitdaging van Gods helende krachten, maar versterken die juist.

Toejuichen

Omdat het lichaam van Christus aan aids lijdt, heeft het genezing nodig. Gezien de positieve gevolgen van aidsremmers voor degenen die door de samenleving als dood worden gerekend, kunnen we stellen dat de medicijnen inderdaad bijdragen aan de genezing van het lichaam van Christus.
Christenen moeten doorgaan met het aansporen tot gedrag dat besmettingsrisico vermijdt, zoals onthouding en trouw, maar ze moeten ook de behandeling door middel van aidsremmers toejuichen. Deze medicijnen geven niet alleen een medische behandeling aan mensen die geïnfecteerd zijn, ze verminderen ook het stigma.
Verder doen ze de hoop groeien op een echt geneesmiddel voor hiv en aids, omdat aidsremmers laten zien dat bij God niets onmogelijk is. Tien jaar geleden dachten we nog dat iedereen die leeft met hiv daaraan zou overlijden, maar dat is nu niet meer nodig. Dankzij aidsremmers is er weer zicht op leven en wordt het lichaam van Christus geheeld.

Vertaling: Wilbert van Saane

— Dr. Lovemore Togarasei is verbonden aan de faculteit voor theologie en religiestudies van de Universiteit van Botswana.

Gideon Byamugisha, een kerkleider die leeft met hiv

Hij is een diepgelovige anglicaanse priester én hij is hiv-positief. De Ugandees Gideon Byamugisha was de eerste Afrikaanse kerkleider die openlijk sprak over zijn ziekte. Via een internationaal netwerk van door hiv en aids getroffen religieuze leiders, blijft hij strijden tegen het stigma, de schaamte en de discriminatie die verbonden zijn met de ziekte.

In 1992 koos Gideon Byamugisha ervoor om niet te zwijgen over de uitslag van een hiv-test die hij had ondergaan. De wereld van de jonge ambitieuze theologisch docent was ingestort. Een jaar eerder was zijn vrouw Kellen overleden aan een longontsteking en pas na haar dood had hij ontdekt dat er een verband was met aids. Toen de jonge vader ook zelf 'de zondaarsziekte' bleek te hebben, maakte hij een bewuste keuze voor openheid. Waarom? Byamugisha legt uit: 'Stel dat iemand tijdens een gebedsbijeenkomst zou vragen: Zijn er mensen die graag voorbede willen ontvangen? Hoe zou ik dan 'nee' kunnen zeggen terwijl ik deze levensbedreigende diagnose had ontvangen? Ik voelde dat ik eerlijk moest zijn. Ten eerste richting mezelf. Ten tweede richting God. En ten derde richting de mensen om mij heen.'

Onderga je straf in stilte

De keuze voor openheid was niet vanzelfsprekend, omdat aids in het Afrika van de jaren negentig vooral gezien werd als ziekte van homoseksuelen, prostituees en vrachtwagenchauffeurs. Niemand in Byamugisha's eigen kerk leefde in die tijd openlijk met hiv; hij was zich ervan bewust dat de besmetting door velen automatisch zou worden verbonden met immoreel gedrag. De reacties waren dan ook zeer divers. 'Sommige mensen ondersteunden me van harte en waardeerden dat ik de stilte doorbrak. Anderen zeiden dat ik de kerk te schande maakte: Als je hiv-positief bent, waarom praat je er dan over? Waarom onderga je de straf niet in stilte, zonder de kerk er in mee te slepen?'
Tegen die laatste reactie zou de kerkleider zich hevig gaan verzetten. Als het gaat over besmetting met hiv, verwarren veel christenen volgens Byamugisha de morele termen 'goed' en 'fout' met de woorden 'veilig' en 'onveilig'. Mensen suggereren dat hiv en aids alleen maar via buitechtelijke seksuele contacten worden overgedragen. Maar de priester stelt: 'Niet alle seksuele heiligen zijn vrij van hiv en niet alle seksuele zondaren zijn hiv-positief!'

Gideon Byamugisha: 'Stigma is een spiraal.'

Stigma bestrijden

Als religieus leider ziet Byamugisha het bestrijden van het stigma dat verbonden is met hiv en aids als zijn belangrijkste taak. 'Wat betreft het behandelen van aids – ik ben geen dokter. Wat betreft het wetenschappelijk onderzoeken van mogelijkheden voor preventie – ik ben geen wetenschapper. Mijn taak is het bestrijden van het met hiv en aids verbonden stigma, schaamte, ontkenning, discriminatie, inactiviteit en misactiviteit. Miljoenen mensen met hiv worden niet begrepen. We worden niet op waarde geschat en gewaardeerd. We worden afgeschreven vanwege morele tekorten. En dat houdt niet op bij onszelf, mensen met hiv. Het gaat door en het stigma verbindt zich aan onze families, aan onze gemeenschappen, en dan aan onze naties en ons continent. Stigma is een spiraal.' Byamugisha wijst erop dat veel mensen door het stigma niet durven te spreken over hun hiv-status. Het weerhoudt hen om zich überhaupt te laten testen op het virus. Zo gaan veel mensen die leven met hiv trouwen en krijgen ze kinderen, waardoor het virus wordt doorgegeven aan de partner en de volgende generatie.

ABC

Het is opvallend dat het bekende ABC-model in aidspreventie (*Abstain*=onthouding, *Be faithful*=seksuele trouw, *use Condoms*=gebruik een condoom) volgens Byamugisha juist bijdraagt aan het in stand houden van het stigma van seksuele immoraliteit. Het spreken over preventie gaat te exclusief over besmetting door onveilige seks. 'Waar wordt er nou echt gesproken over niet-seksuele manieren van besmetting zoals overdracht van moeder op kind, onveilige injecties, onveilige besnijdenissen of andere onveilige sneden in de huid, *skin piercing* en andere praktijken waarbij de huid wordt doorboord? Waar ontvangen mensen informatie over hiv-preventie die ze helpt om zichzelf te beschermen tegen de niet-seksuele manieren van overdracht van het virus? Die ontvangen ze nergens. Wat ze op de radio horen is: ABC. Ze gaan naar de kerk: ABC. Ze gaan naar politieke bijeenkomsten: ABC. Is het dan vreemd dat aids-gerelateerde infecties, ziekten en sterfgevallen zo hevig gestigmatiseerd worden?' Byamugisha pleit voor een alternatieve benadering, getiteld SAVE (zie kader), die ook oog heeft voor het voorkomen van andere manieren van besmetting en voor de mogelijkheden van medische behandeling.

Religieuze leiders met aids

'Als mijn dochtertje Patience volwassen is geworden, ben ik waarschijnlijk al lang

SAVE
Byamugisha en zijn INERELA+ pleiten voor de SAVE-benadering in voorlichting over hiv/aids.
- **S**afer practices
- **A**ccess to treatment and nutrition
- **V**oluntary, routine and stigma-free counselling
- **E**mpowerment

overleden', zei Byamugisha in 1996. Anno 2009 leeft hij nog steeds, dankzij het beschikbaar komen van aidsremmers. Zodoende heeft hij een grote rol kunnen spelen bij de bestrijding van aids en de daaraan verbonden stigma's. Zo was Byamugisha betrokken bij het aidsprogramma van de Anglicaanse kerk in Uganda, was hij adviseur voor de hulporganisatie World Vision en reisde hij de wereld rond om aandacht te vragen voor de epidemie. Uiteindelijk sprak hij zelfs de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties toe, die hij opriep om grote woorden rondom de strijd tegen aids om te zetten in daden. 'Laten we onze beloften nakomen en aids een halt toeroepen!' Ondertussen koos de anglicaan er bewust voor om opnieuw te trouwen. Zijn tweede vrouw Pamela heeft, net als hij, haar eerste partner door hiv verloren en is zelf ook positief getest. Nadat er in het jaar 2000 medicijnen beschikbaar kwamen tegen de overdracht van moeder op kind, kregen ze uiteindelijk twee kinderen. De meisjes Love en Gift zijn beiden hiv-negatief!
Het leven van Byamugisha is de afgelopen jaren nauw verbonden gebleven met de kerk. In 2001 werd hij tot priester gewijd in Namirembe (Uganda) en in 2003 in de Holy Cross Cathedral van Lusaka (Zambia). Door de jaren heen kwamen er verschillende kerkleiders naar hem toe die het moeilijk vonden om hun hiv-status openbaar te maken. Byamugisha organiseerde daarom in 2002 een conferentie met 42 Afrikaanse kerkleiders die net als hij getroffen zijn door hiv en aids. De bijeenkomst resulteerde in de oprichting van ANERELA+, een netwerk van Afrikaanse religieuze leiders die van dichtbij te maken hebben met de ziekte.

Het is NIET Gods plan dat mensen sterven als ze acht jaar oud zijn. Of twaalf. Of dertig.

Byamugisha koos bewust voor een interreligieus netwerk, want 'het is hetzelfde stigma, of je nou moslim, hindoe of bahai bent.' De leden van ANERELA+ versterken elkaar in het terugdringen van de ziekte en de gerelateerde stigma's. De gedachte is dat juist religieuze leiders, die ook nog eens ervaringsdeskundige zijn, een grote impact kunnen hebben op de manier waarop gemeenschappen omgaan met hiv en aids. Het groeiende netwerk heeft inmiddels de grenzen van het Afrikaanse continent overschreden en is verbreed tot het internationale INERELA+.

Het plan van God

Byamugisha signaleert dat religie zowel een positieve als een negatieve rol kan spelen in de strijd tegen hiv/aids. Hij verzet zich fel tegen mensen die zich vanwege hun geloof in God maar gewoon neerleggen bij de vre-

ANERELA+ en INERELA+

In 2002, tien jaar nadat Byamugisha openlijk sprak over zijn ziekte, werd in Uganda het African Network of Religious Leaders Living with or Personally Affected by HIV and AIDS opgericht. De leden van het netwerk zijn religieuze leiders die zelf hiv-positief zijn of die persoonlijk door de ziekte zijn getroffen, door bijvoorbeeld het verliezen van een ouder, partner of kind aan hiv/aids. De doelstelling van het netwerk is om deze religieuze leiders toe te rusten in het tegengaan van aan hiv gerelateerde stigma's en verdere verspreiding van de ziekte. Zo kunnen zij binnen en buiten hun eigen geloofsgemeenschappen hoop en verandering brengen. Inmiddels is het Afrikaanse netwerk uitgebreid tot een internationaal netwerk van religieuze leiders die getroffen zijn door hiv en aids. Meer informatie: *www.inerela.org*.

selijke gevolgen van de ziekte. Het fatalistische 'de Heer heeft gegeven, de Heer heeft genomen' is te gemakkelijk. Het is volgens de Ugandees theologisch onverantwoord om God verantwoordelijk te houden voor sterfgevallen die door mensen hadden kunnen worden voorkomen of uitgesteld. 'Het is NIET Gods plan dat mensen sterven als ze acht jaar oud zijn. Of twaalf. Of dertig. God geeft ons de kennis en de bekwaamheid om de dood uit te stellen of te voorkomen. Nu gaat het erom wat mensen daarmee gaan doen.'

Tijdens zijn eerste kerkdienst als priester in Lusaka, benadrukte Byamugisha dat de houding van Christus voor hem het grote voorbeeld is. 'Het tedere begrip van Jezus voor zijn discipelen, zijn compassie voor de afgematte menigten en zijn zelfbeheersing in situaties waarin anderen ongeduldig of boos zouden worden, zijn bronnen die we nodig hebben voor ons gevecht tegen hiv/aids.'

Bronnen

- 'A conversation with Rev. Byamugisha', 3 mei 2009, zie http://repository.berkleycenter.georgetown.edu/090503ByamugishaGideonInterview.pdf
- Intredepreek van Gideon Byamugisha in de Anglicaanse kathedraal van Lusaka (13 april 2004), zie: http://www.anglican-cathedral.org.zm/system/news/viewnews.cgi?category=3&id=1052835463
- Gideon Byamugisha, 'Living with HIV/AIDS: a personal testimony' in *Transformation* (26/2), juni 1996
- Stephanie Nolen, 'Gideon Byamugisha' in: *28 verhalen over AIDS in Afrika*, Amsterdam: Ambo 2007

— Joram Oudshoorn studeerde theologie aan de Universiteit Utrecht. Momenteel bereidt hij zich voor om als theologisch docent en toeruster te gaan werken in Mozambique.

Een tweesnijdend zwaard

Religie en de hiv-epidemie in Afrika

Religie is dubbelzinnig, tenminste, in het debat over de rol ervan in de respons op hiv/aids. Is godsdienst een privé-aangelegenheid of een allesdoordringende realiteit die niet genegeerd kan worden?

Vanuit diverse disciplines is geprobeerd om een effectieve reactie te geven op de hiv-epidemie die zo'n onvoorstelbaar lijden veroorzaakt in Afrika. Aanvankelijk werd gedacht dat alleen de medische wereld substantieel kon bijdragen aan de strijd tegen hiv. Vanaf ongeveer het jaar 2000 is het besef gegroeid dat alle sectoren in de samenleving een rol kunnen spelen. Hoewel het belang van een multidisciplinaire aanpak wordt erkend en de hiv-sector openstaat voor veel verschillende spelers, blijft de rol van religie onderwerp van debat.

Er bestaan twee basisvisies op de bijdrage van religie aan de respons op hiv. Enerzijds wordt er gezegd dat godsdienst een privé-aangelegenheid is die geen rol van betekenis speelt in een publieke gezondheidskwestie, of dat religie te controversieel is om bij te dragen aan de strijd tegen hiv. Anderzijds zijn er stemmen die stellen dat religie in Afrika een allesdoordringende realiteit is die niet kan worden genegeerd. In dit artikel beschrijf ik de twee zijden van het debat door aandacht te geven aan het dubbelzinnige karakter van religie in de reactie op hiv in Afrika.

Uitzonderlijk religieus

In Europa mag religie dan op zijn retour zijn, in Afrika is het springlevend. Godsdienst is een dynamische en invloedrijke werkelijkheid in Afrika. Hier zie je een aanhanger van de traditionele religie tabak snuiven om zo zijn gesprek met de voorouders te initiëren. Daar zie je een moslim die zijn gebedstapijt uitrolt om aan zijn verplichting te voldoen. En net om de hoek hoor je een pinksterprediker luid de jongste openbaringen Gods verkondigen. Deze beelden uit de drie dominante religies van Afrika (traditionele godsdiensten, islam en christendom) worden aangevuld door talloze andere tekenen van godsdienstige

De hiv-epidemie werd gezien als een straf uit het rijk van de voorouders.

presentie in Afrika. Rastafari's, hindoes, boeddhisten, bahai's en anderen hebben een thuis gevonden in Afrika, in het bijzonder in de steden. We kunnen met recht stellen dat het Afrikaanse landschap een uitzonderlijk religieuze kleur heeft.
Godsdienstige mensen vallen terug op hun religie wanneer zij proberen betekenis aan hun leven te geven en de werkelijkheid te interpreteren. In het bijzonder de heilige teksten van de godsdiensten fungeren als referentiepunt voor ethische en sociale kwesties. Vanwege de rol van religie in Afrika hebben dergelijke interpretatiekaders veel invloed.

Straf van voorouders

Toen halverwege de jaren tachtig de hiv-epidemie opkwam in Afrika moesten religieuze leiders en hun volgelingen op zoek naar zin binnen de bestaande paradigmata. Over het geheel genomen reageerden traditionele gelovigen, moslims en christenen op gelijksoortige wijze op de epidemie. Omdat het een nieuwe en angstwekkende realiteit was, werden de eerste reacties gekenmerkt door paniek en overdrijving. Zij vielen terug op de traditionele interpretatie van ziekte en dood die hun eigen godsdienst hen aanreikte.
Traditioneel-Afrikaanse gelovigen betoogden dat hiv een huiveringwekkend teken was van de ontevredenheid van de voorouders. Immers, hun afstammelingen hadden de voorouderlijke traditie verlaten en bezochten andere heiligdommen. De hiv-epidemie werd gezien als een straf uit het rijk van de voorouders, een vloek op het kwaad dat de huidige generatie Afrikanen deed. Ook werd de epidemie geïnterpreteerd in

het kader van bestaande ziekten gerelateerd aan seksuele vergrijpen. Samenvattend kunnen we stellen dat traditioneel-Afrikaanse gelovigen het paradigma van beloning-straf gebruikten om de epidemie te verklaren. Christenen trokken de hiv-epidemie vooral binnen het discours over seksuele reinheid. Dit werd onder andere ingegeven door het feit dat hiv in de vroege jaren sterk geassocieerd werd met de homoseksuele gemeenschap in de Verenigde Staten. Conservatieve christenen zeiden dat hiv een straf van God was op homoseksualiteit. Op eenzelfde manier stelden christenen in Afrika dat de epidemie een boodschap was van God: God zou zo allen bestraffen die er een lage seksuele moraal op na hielden.
Net zoals traditionele gelovigen en christenen, associeerden moslims hiv al snel met seksuele immoraliteit. Hiv zou gezonden zijn om verdorven mensen een lesje te leren. Beelden van veroordeling en straf domineerden het islamitische discours over hiv. Heilige teksten die een relatie leggen tussen ziekte en zonde werden geciteerd om dit te onderbouwen. Verder werd hiv beschouwd als een probleem van anderen. Ware moslims hoefden zich geen zorgen over hiv te maken, zo was de gedachte.

Hiv zou gezonden zijn om verdorven mensen een lesje te leren

Het condoomdebat

Religieuze groeperingen hebben zich fel gekant tegen het gebruik van condooms als preventiemiddel in de strijd tegen hiv. Dit is een zeer controversiële zaak geworden, zeker gezien het feit dat het (correcte en consistente) gebruik van condooms inderdaad het risico op besmetting met hiv verlaagt. Behoudende religieuze groepen en leiders zijn van mening dat het aanbevelen van condooms neerkomt op het promoten van seksuele losbandigheid. Vanwege deze starre positie hebben veel activisten verklaard dat religieuze groepen en organisaties die werken vanuit een religieuze overtuiging een struikelblok vormen voor effectieve preventie.
De afwijzing van condooms was het resultaat van de worsteling van religieuze groepen met het thema seksualiteit. Door de epidemie werd seksualiteit ineens publiekelijk besproken, terwijl religieuze groepen juist hadden geprobeerd het debat over menselijke seksualiteit te controleren. Anderzijds hadden activisten het gevoel dat de urgentie van de situatie realisme en flexibiliteit vereiste. Zij kregen de indruk dat religieuze groepen meer tijd besteedden aan de strijd tegen condooms dan aan de strijd tegen hiv.

Stigma en discriminatie

Een van de grootste uitdagingen die voortkomt uit de vroege religieuze interpretaties van hiv is het stigma. Mensen die leven met hiv werden vaak beschouwd als zondaren die zich moeten bekeren. Als gevolg hiervan hebben ze moeten vechten tegen discriminatie en uitsluiting, juist ook in geloofsgemeenschappen. Stigma en discriminatie die door religieuze groeperingen zijn aangewakkerd, maken interventie in de hiv-epidemie moeilijk.

Een open gesprek over seksualiteit en andere heikele kwesties is nodig om vooruitgang te boeken in de strijd tegen hiv. Religieuze groepen hebben het stigma en de discriminatie echter juist bevorderd door te suggereren dat mensen die met hiv leven op een of andere manier hun besmetting 'verdiend' hebben. Verder heeft de associatie van hiv met het einde van de wereld een effectieve aanpak van de problematiek bemoeilijkt.

Claims van genezing

Een blijvende uitdaging in de strijd tegen hiv is de bewering van sommige religieuze groepen dat hiv kan worden genezen. Binnen traditionele Afrikaanse religies, christendom en islam leeft de fundamentele overtuiging dat 'bij God niets onmogelijk is'. Deze theologische positie heeft sommige vertegenwoordigers van deze geloofstradities ertoe gebracht voor te wenden dat zij hiv kunnen genezen. Het zijn vooral leiders

van pinkstergemeenten die hebben beweerd een hiv-positieve status te kunnen veranderen in een hiv-negatief resultaat door middel van gebed. Zij zeggen kracht te ontvangen van God, Jezus en de heilige Geest om elke ziekte, waaronder ook hiv, de baas te worden. Sommige traditionele genezers en moslimleiders doen vergelijkbare beweringen binnen het kader van hun religies.
De claims van genezing bemoeilijken de strijd tegen de epidemie. Ze kunnen valse hoop geven en leiden er soms toe dat mensen die met hiv leven hun aidsremmers niet meer nemen. In sommige gevallen hebben mensen die stopten juist resistentie tegen de medicijnen ontwikkeld. De belofte van genezing genereert soms ook gemakzucht: mensen worden minder oplettend omdat ze denken dat ze toch kunnen genezen van een besmetting.

Bondgenoten

In het afgelopen decennium is het bewustzijn gegroeid dat religieuze groepen effectieve bondgenoten kunnen zijn in de strijd tegen hiv. Men realiseerde zich dat, ondanks de hierboven genoemde uitdagingen, religieuze groepen in een gunstige positie waren om het tij van hiv te helpen keren. Zij zijn immers wijdverspreid, hebben vrijwilligers ter beschikking, genieten het vertrouwen van de gemeenschap, hebben een lange geschiedenis van charitatieve activiteiten, enzovoort. Hieronder vraag ik aandacht voor enkele factoren die bijgedragen hebben aan doeltreffende reacties op hiv van de zijde van godsdienstige groepen, in het bijzonder binnen het christendom.

De leus 'de kerk is hiv-positief' heeft solidariteit bevorderd

Zorg en mededogen

Godsdienstige organisaties mogen dan geworsteld hebben met de kwestie van condooms, ze kunnen onmogelijk beticht worden van een gebrek aan zorg en steun voor mensen die leven met hiv, zeker in het tijdperk voor de aidsremmende medicijnen. Vooral de rooms-katholieke kerk heeft een bewonderenswaardige rol gespeeld in het bieden van verzorging en ondersteuning. Ook andere kerken hebben geprobeerd er voor te zorgen dat mensen die met hiv leven zich niet verlaten en onbemind voelen. Religieuze leiders hebben pastorale zorg gegeven aan mensen die met hiv leven. Er ligt daardoor nu grotere nadruk op positief leven en het aanvaarden van de realiteit van hiv. De leus 'de kerk is hiv-positief' of 'het lichaam van Christus heeft aids' heeft veel bijgedragen aan het terugbrengen van stigma en discriminatie. Het heeft de solidariteit met mensen die met hiv leven bevorderd.

Pleitbezorging

Het bewustzijn dat godsdienstige groepen een mandaat hebben om de 'stem van de stemmelozen' te zijn groeit. Toen er in Europa en Amerika aidsremmers beschikbaar kwamen, zijn religieuze leiders in de bres gesprongen voor de rechten van Afrikanen om ook te profiteren van deze behandeling met medicijnen. Zij hebben dapper betoogd dat armoede geen doodvonnis mag beteke-

nen. Religieuze leiders hebben een sleutelrol gespeeld als pleitbezorgers van de rechten van mensen die leven met hiv.
Het opkomen van netwerken van religieuze leiders die leven met hiv, zoals het internationale netwerk INERELA (zie bladzijde 24 in dit nummer), heeft bijgedragen aan het verminderen van het stigma. Internationale oecumenische organisaties zoals EHAIA (Ecumenical HIV and AIDS Initiative in Africa) en EAA (Ecumenical Advocacy Alliance) zijn ook vol passie opgestaan voor het recht op de beschikbaarheid van medicijnen voor mensen die leven met hiv. Deze organisaties werken samen met andere internationale organisaties en de Verenigde Naties. Zij hebben een belangrijk aandeel geleverd in een positieve herwaardering van godsdienstige groepen in de strijd tegen hiv.

Zijn religies in staat om hun volgelingen te mobiliseren?

Samenwerking

De hiv-epidemie heeft samenwerking mogelijk gemaakt over religieuze en denominationele grenzen heen. Om een voorbeeld te geven, binnen het christendom hebben katholieken, protestanten, pinksterchristenen en onafhankelijke christenen vaak de handen ineengeslagen om oplossingen te vinden voor de epidemie. Leiders met verschillende christelijke achtergronden hebben samen het probleem van de weeskinderen aangepakt. Ze hebben zich ook gezamenlijk uitgesproken tegen seksueel en gender-gerelateerd geweld. Zo heeft de hiv-crisis een platform geboden voor oecumenische actie. Daarnaast hebben kerkleden uit verschillende kerken samen gewerkt in hiv-programma's.
Religieuze leiders uit de verschillende geloofstradities hebben samen gezocht naar wegen om met de epidemie om te gaan. In Nigeria, bijvoorbeeld, is er een interreligieuze coalitie waarin christenen en moslims samenwerken aan hiv-gerelateerde problemen. In Zuid-Afrika werkt de organisatie Positive Muslims samen met diverse christelijke groepen in de aanpak van hiv. Traditionele Afrikaanse godsdiensten worden echter meestal buiten deze initiatieven gehouden. Het ontbreken van centrale administratieve organen in de traditionele religies maakt het moeilijk bijeenkomsten te organiseren. Ook is het een feit dat missionaire godsdiensten als het christendom en de islam vaak neerkijken op aanhangers van traditionele Afrikaanse religies.

Verschuiving

De Wereldraad van Kerken en andere organisaties zoals de kring van Afrikaanse vrouwentheologen (Circle of Concerned African Women Theologians) en de verenigde kerken tegen hiv en aids in oostelijk en zuidelijk Afrika (CUAHA) hebben veel bijgedragen aan de verandering van theologische visies in het licht van hiv. Zij suggereren dat we ons minder moeten richten op individuele zonde en meer op structurele zonde. Daarmee bedoelen ze de omstandigheden die een individu kwetsbaarder maken voor hiv, zoals armoede, gender-ongelijkheid, geweld, internationaal economisch onrecht,

discriminatie op basis van ras, seksualiteit en andere zaken. Het is vooral de Wereldraad van Kerken geweest die kerken heeft uitgedaagd om zich in te zetten voor een wereld waarin gerechtigheid en gelijkheid de boventoon voeren.
De verschuivende theologische visies hebben stimulerend gewerkt voor de openheid en aanvaarding van mensen die leven met hiv. Godsdienstige leiders zien steeds vaker kans om het onderwerp bespreekbaar te maken. Zij beginnen ook vragen te stellen bij seksueel en gender-gerelateerd geweld. Ook theologische instituten dragen bij aan een theologische koerswijziging, door studenten kennis te laten maken met een bevrijdende boodschap in de context van hiv.

Vooruitblik

De invloed van godsdienst op hiv is tot op heden ambigu geweest. Aan de ene kant heeft religie veel negatieve gevolgen gehad. Het heeft stigma en discriminatie gegenereerd, het heeft angst vergroot, en het heeft preventie bemoeilijkt door het afkeuren van condoomgebruik. De pretentie hiv te kunnen genezen heeft anderen er toe gebracht godsdienst geheel en al af te schrijven als serieuze gesprekspartner over de epidemie. Het verhaal is echter niet alleen negatief. Godsdienstige groepen en personen hebben ook sleutelrollen gehad in de respons op de epidemie. Zij hebben zorg en ondersteuning geboden, ze hebben als pleitbezorgers gefunctioneerd en ze hebben samenwerking gezocht over de denominationele en religieuze grenzen heen. Er zijn aanwijzingen dat theologische visies verschuiven van een veroordeling van, naar solidariteit met mensen die met hiv leven.
Zolang de hiv-epidemie catastrofale gevolgen blijft hebben voor miljoenen mensen, zullen religies met doeltreffende reacties moeten blijven komen. Godsdiensten zullen moeten bijdragen aan de transformatie van verschillende verschijningsvormen van masculiniteit en aan de afbraak van patriarchale structuren. Zij moeten onderdrukkende economische en politieke systemen blijven ondermijnen. Zij moeten leiderschap bieden in contexten waar de huidige leiders nauwelijks interesse tonen in het welzijn van hun burgers.
Hoewel er nu reeds sprake is van samenwerking tussen de godsdiensten in de reactie op hiv, kan dit in de toekomst nog verder uitgebouwd worden. Hiv stelt de religies van vandaag en de religies van de toekomst voor heel moeilijke vragen. Kan religie haar aanhangers de kracht geven om heilzame levens te leiden? Zijn religies in staat om hun volgelingen te mobiliseren om de wereld te veranderen? Hebben religies inderdaad transformerende kracht? Als de godsdiensten deze vragen met 'ja' kunnen beantwoorden, dan zijn beslissende stappen naar de overwinning op hiv gezet.

Vertaling: Wilbert van Saane

— Dr. Ezra Chitando is als godsdienstwetenschapper verbonden aan de Universiteit van Zimbabwe en werkt als consulent voor EHAIA (Ecumenical HIV and AIDS Initiative) van de Wereldraad van Kerken. Onlangs publiceerde hij *Living with Hope* en *Acting in Hope*, over Afrikaanse kerken en hiv/aids (zie Boeken, bladzijde 58).

Gesluierd geheim

Ik heb net een slecht boek gelezen.
Dat deed me – even heel naïef – besluiten nooit meer slechte boeken te lezen. Daarom de vraag: hoe herken je een goed boek?

Bij een eerste ontmoeting kun je aan kaft en flap een boek beoordelen. Er zijn kaften die grijnzen, anderen strelen en sommigen roepen. En flappen zingen, over auteurs en helden. Ervaring leert dat ook de flap van het slechte boek kan zingen en zijn kaft kan lonken.

Moet je dan de titels besnuffelen? Heeft de schrijver de moeite genomen zijn boek en hoofdstukken te bedenken met een klinkende titel? Dan wordt er alvast iets ontsluierd. Helaas een oneerlijke ontsluiering, want dit is té snel.

Ik heb boeken ook wel eens ontmoet aan de hand van de openingszin. Maar dat werkt enkel bij 'Moby Dick' of de 'Ilias'. Je vermoedt: er volgt een verhaal.

Is een goed boek dan een boek met een vermoeden van een verhaal?
Niet zonder meer. Ik wil zoeken naar het lichaam van het verhaal. Dat vereist een eerlijke ontsluiering en dat maakt de zoektocht naar het goede boek heel persoonlijk.
Soms verdwijnt dan het verhaal, bedeesd geschrokken bij de blik van zijn lezer.

Als lezer zie je vormen, contouren op het ritme van de tekst. Dat worden woorden die rollen over je tong, het worden zinnen die dansen voor je ogen. Woorden die je geest verluchten en zinnen die je hersenen afstoffen. Je kunt ze niet horen en voelen, enkel smaken en zien. Ze raken je aan in de stilte van de tekst. Een tekst die je doet grijpen naar de zin van taal. Een tekst die je verstomt en je doet besluiten nooit meer te spreken.

Waarom een tekst dat doet en hoe, weet ik nog steeds niet. Voorlopig is dat een geheim, een sluier die je heel af en toe in een tekst tegemoet zwaait.
Ik ben blij dat ik soms heel even tijd kan maken voor een gesluierde tekst. Met een geheim dat je koestert als een ervaring van grootsheid.

Hoe herken je een goed boek?
Dat is een gesluierd geheim.

— Edwin Delen is predikant in de Verenigde Protestantse Kerk in België (VPKB).

Kwetsbaarheid en kracht van vrouwen in Malawi

Vier vrouwen uit zuid-Malawi vertellen over hun ervaringen met relaties en seksualiteit. Opvallend is hun kwetsbaarheid en veelal economische afhankelijkheid van mannen. 'Blote-voetentheologie' kan helpen.

In dit artikel laat ik vier Mang'anja- en Yao-vrouwen aan het woord uit zuid-Malawi, die vertellen over hun ervaringen met relaties en seksualiteit. Duidelijk wordt de belangrijke rol van de riten de passage. Daar leren meisjes en vrouwen over hun vrouw-zijn en hun seksualiteit. De riten vormen samen de initiatieceremonie. Tot op de dag van vandaag wordt hieraan grote waarde gehecht in Malawi, ook onder christenen. Aan de hand van de verhalen wordt duidelijk dat deze riten bijdragen aan de kwetsbaarheid van vrouwen in de context van hiv en aids. Ik sluit af met een theologische reflectie waarin ik aangeef hoe dezelfde riten een middel kunnen zijn om de kracht van het vrouw-zijn te hervinden.

Mang'anja- en Yao-vrouwen uit Zomba, Malawi, kennen vijf *rites de passage*. Deze vormen samen één religieus-culturele initiatieceremonie: *chinamwali*. Er zijn vijf rituele momenten:
- *chiputu/nsondo* markeert de prepuberteit;
- *ndakula/chabulika* markeert de puberteit;
- *chisamba/litiwo* markeert de eerste zwangerschap;
- twee rituelen bij de onthouding van seksualiteit en de hervatting daarvan door de ouders of grootouders van wie de (klein)dochter in verwachting is: *kuweramira mwana* en *kuweramira mdzukulu*.

Natembo, een ongetrouwde vrouw: 'Ik wist niet dat ik zwanger kon worden'

'Toen ik voor de eerste keer geslachtsgemeenschap had voelde het alsof ik uit elkaar scheurde. Het gebeurde kort na mijn *ndakula*. Een van de jongens had al vaker laten merken dat hij me leuk vond. Voor de *ndakula* negeerde ik hem, maar nu vond ik zijn aandacht wel leuk. Ik wist niet dat ik er zwanger van kon worden. Later ontdekte ik dat ik in verwachting was. Ik durfde het hem niet te vertellen, omdat ik bang was dat hij me zou dumpen. Hij bleef me in het geheim ontmoeten, totdat ik hem over mijn situatie vertelde. Toen liet hij me in de steek. Ik voelde me verlaten en waardeloos. Ik begon een oudere getrouwde man te ontmoeten die beloofde om me financieel te helpen als ik onze relatie geheim hield. Na de geboorte van mijn dochter besloot ik met hem te breken en voor mezelf te zorgen. Dat bleek erg moeilijk, omdat ik maar weinig opleiding heb gehad. Het enige werk dat ik kon vinden bestond uit het wieden van rijstvelden, in ruil voor eten en wat geld. Vorig jaar deed ik mee met een anti-hongerproject, maar helaas kreeg ik nooit de lening die me was beloofd. Ik kon niet anders dan teruggaan naar die getrouwde man, in ruil voor bepaalde diensten. Regelmatig maak ik me zorgen over de vraag of ik hiv heb. Toch durf ik hem niet te vragen om een condoom te gebruiken, want hij zou me wel eens in de steek kunnen laten. Het lukt me evenmin om moed te verzamelen en me te laten testen op hiv. Ik kan met niemand over mijn angst praten. De meeste getrouwde vrouwen willen niets met me te maken hebben. Ik kan niet zomaar met een man praten, want dan denkt iedereen dat ik iets met hem heb. Mijn enige hoop is om een man te vinden die met me trouwt en me helpt met de opvoeding van mijn dochter.'

Namagetsi, een getrouwde vrouw: 'Ik ben beschikbaar als hij het wil'

'Naarmate ik groter werd, begreep ik dat mijn broers anders waren dan ik. Maar ik begreep niet waarom ze zo neerbuigend deden tegen mijn moeder en mij. We wisten thuis niet wie onze vaders waren en mijn moeder praatte er nooit over. Ze regelde wel dat ik het *chiputu*- en *ndakula*-ritueel onderging, en ze zei me dat ik goed moest luisteren naar de instructies. Ik was een gehoorzaam meisje en bleef thuis bij mijn moeder. Gelukkig trouwde ik met een goede man die op een kantoor in de stad werkt. Elk weekend komt hij thuis en dan neemt hij boodschappen mee en voldoende weekgeld. We zijn al heel wat jaren getrouwd en we hebben vier kinderen. Na de geboorte van ieder kind onthield ik hem telkens maar voor vier maanden van seks. Zo hoopte ik te voorkomen dat hij naar andere vrouwen zou gaan. Gelukkig begreep hij het en

In de dans van de *chisamba/litiw*-rite komen vrouwen letterlijk met de voeten op de aarde en hervinden kracht.

klaagde niet. Nu zorg ik ervoor dat ik beschikbaar ben als hij seks wil wanneer hij thuis is, dag en nacht. Ik doe alles wat hij fijn vindt – ik zorg ervoor dat ik nauw en droog ben en de juiste bewegingen maak. Hij heeft nooit geklaagd. Ik heb nooit reden gehad om te denken dat hij vreemdgaat, dus ik maak me geen zorgen over veilig vrijen.'

Nambewe, een gescheiden vrouw: 'Ik wil nooit meer een man aan mijn lijf'

'Mijn moeder stierf toen ik nog jong was, dus ik heb alleen meegedaan aan de eerste rite van de *chinamwali*. Er was niemand om me bij de andere riten te helpen. Toen ik trouwde was ik nog erg jong. Het was snel na mijn puberteit, want ik had iemand nodig om me te helpen bij de opvoeding van mijn zusjes en broertje. Met mijn echtgenoot kreeg ik vijf kinderen. Ik had wel minder kinderen gewild, want mijn zusjes en broertje beschouwde ik ook als mijn kinderen. Hij sloeg me en dreigde me in de steek te laten als ik niet toegaf. Vaak liet ik de rode kralenketting, die ik hoor te dragen gedurende mijn periode, langer hangen dan dat ik eigenlijk ongesteld was. Vanaf mijn tweede baby tot mijn laatste weigerde ik hem gedurende twee maanden voor de geboorte en de negen maanden van de borstvoeding. Hij beklaagde zich daar vaak

over en riep dan dat hij wel naar andere vrouwen zou gaan. Het kon me niet schelen. Hij bleef geweld gebruiken en mishandelde me, ook na twintig jaar huwelijk. Op een dag realiseerde ik me dat het nog mijn dood zou worden als ik hem niet zou verlaten nu ik nog leefde. Ik was bang voor hem en ging naar een scheidingsadvocaat die hem namens mij vertelde dat ik bij hem wegging. Mijn man vroeg me om nog een kans, maar dat heb ik geweigerd. Ik voelde me verbitterd en besloot dat het hoofdstuk 'man' voor mij gesloten was. Nu, vijf jaar later, heb ik nog geen spijt van die beslissing.'

Nagama: een weduwe: 'Ik moet "samenwerken" met zijn broer'

'Mijn man was winkelier. We hebben een geweldige tijd gehad samen. Mijn eerste seksuele ervaring had ik met een ander, na de rite van de prepuberteit, maar daarna had ik met mijn man seksueel gezien een fijne tijd. Hij is kortgeleden gestorven na lang ziek te zijn geweest. De familie en ik vermoeden dat zijn ziekte veroorzaakt is door zijn concurrenten die jaloers waren op zijn zakelijk succes. Na mijn mans dood hield zijn broer de winkel voor mij gesloten en gaf me geen toegang tot het geld. Na zes maanden nam ik dat niet langer en ik ging naar hem toe. Hij zei me dat als ik wilde delen in de opbrengst van de winkel, ik met hem moest samenwerken. Ik stemde er mee in, waarop hij zei dat hij na sluitingstijd bij me zou langskomen. Toen hij er was, begreep ik wat hij bedoelde met dat "samenwerken". Als ik samenwerk met hem, mag ik wat geld houden. Maar als ik het niet doe, doet hij alsof dat hem niets kan schelen. Ik hoop niet dat ik zwanger word, want dat kan ik niemand uitleggen. Zijn familie weet ervan, maar doet er niets aan. Omdat ik de familie niet nog verder in moeilijkheden wil brengen, probeer ik ander werk te vinden. Dan ben ik tenminste niet meer van hem afhankelijk.'

De kracht van het vrouw-zijn

Uit al deze verhalen blijkt de grote ongelijkheid tussen man en vrouw. Meer specifiek blijkt dat het leven van alle vier de vrouwen in gevaar wordt gebracht door hun economische afhankelijkheid van mannen. Het is duidelijk dat deze afhankelijkheid hen in de gevarenzone van hiv en aids brengt. Ze hebben nauwelijks macht over hun eigen lichaam en seksualiteit en kunnen zichzelf niet beschermen. De vrouwen lijken zich hier bij neer te leggen. Waarom gaan ze akkoord met seksuele praktijken die in de context van hiv en aids levensbedreigend voor hen zijn? De verhalen laten zien hoe deze vrouwen gesocialiseerd zijn tijdens de *chinamwali*: ze vinden het normaal om eenzijdig te dienen voor de vervulling van mannelijke behoeften.

Tegen deze achtergrond pleit ik voor een herontdekking van de derde rite die de vrouwen ondergaan, de *chisamba/litiwo*, waar hun verbondenheid met de aarde wordt uitgedrukt. Bij deze rite wordt onderwezen hoe de seksualiteit van vrouwen, door de natuurlijke levengevende krachten van het menstruatiebloed, is verbonden met moeder aarde. Deze sacrale verbondenheid wordt lichamelijk uitgedrukt doordat de vrouwen op blote voeten sensueel dansen op de aarde, terwijl er gedrumd, geklapt en gezongen wordt. Net zoals moeder aarde delen deze vrouwen in de vreugde en de pijn van moederschap, die bestaat uit tegelijk levengevende kracht en machteloze kwetsbaarheid.

Gelijkwaardigheid

Deze verbondenheid tussen de seksualiteit van vrouwen en de aarde staat centraal in de eco-feministische theologie. In lijn daarmee pleit ik voor een 'blote-voetentheologie van vrouwelijke seksualiteit'. Deze herclaimt de kracht van het vrouw-zijn: de levengevende kracht van de maandelijkse bloeding, de erotische kracht die ze bezitten én de kracht van het omgaan met seksuele pijn en frustratie. In de dans van de *chisamba/litiw*-rite komen vrouwen letterlijk met de voeten op de aarde en hervinden deze kracht. Door middel van onderwijs, onder andere in de kerk, moeten vrouwen daarvan bewust worden gemaakt, zodat ze zich niet langer schikken in de patriarchale status quo, maar deze veranderen in de richting van gelijkwaardigheid.
Bijbels gezien vindt deze 'blote-voetentheologie' de basis in het scheppingsverhaal van Genesis, volgens welke wij gevormd zijn uit aarde. Als aardse mensen zijn niet alleen mannen, maar ook vrouwen geschapen naar Gods beeld. Dit betekent dat ook vrouwen recht hebben op seksueel genot en op zeggenschap over hun eigen seksualiteit. Zo kunnen ze doen waartoe ze geroepen zijn: het leven op aarde beschermen, zelfs in het aangezicht van hiv en aids.

** De namen in dit artikel zijn fictief. De gesprekken werden in augustus en september 2005 gevoerd.*

Vertaling: Dineke Spee

— Dr. Fulata L. Moyo is theoloog en heeft veel geschreven over vrouwen, seksualiteit en gender in de context van de aids-epidemie. Dit artikel schreef ze op basis van haar proefschrift 'A quest for women's sexual empowerment through education in an HIV and AIDS context' waarop ze onlangs promoveerde. Moyo is stafmedewerker voor 'Vrouwen in kerk en samenleving' bij de Wereldraad van Kerken. Ook is ze coördinator van de Circle of Concerned African Women Theologians.

ALS HET LICHAAM

VAN CHRISTUS AIDS HEEFT

‘Het leven begint als je een naam krijgt’

Aids in Nederland benoemen

Christenen en kerken worstelen nog steeds in de omgang met mensen met hiv en aids, merkt geestelijk verzorger Hermen van Dorp. ‘De kerk hoort deze mensen te laten merken dat ze een deel van het geheel zijn. Dat ontkent ze als ze hun leven met hiv en aids niet noemt.’

Hoe mooi wil je het verhaal soms hebben? Een man en vrouw met hiv krijgen een relatie en de vrouw wordt (bewust) zwanger. Ze begint preventief medicijnen te slikken om infectie van de vrucht te voorkomen. Na negen maanden komt het nieuwe leven ter wereld, zonder hiv. Omdat de ouders het kind willen laten dopen, regelt geestelijk verzorger Hermen van Dorp een doopdienst. Maar in de dienst spreekt de voorganger het woord ‘hiv’ geen enkele keer uit. ‘Hun leven met hiv werd niet besproken, dus in feite ontkend. En hoe mooi wil je het verhaal nu hebben?! Dit is een prachtverhaal! Er is hierin nog veel werk te doen.’
Het is in het gesprek een van de weinige momenten dat Van Dorp (44) zich een verzuchting laat ontvallen. Bij de katholieke stichting Mara geeft Van Dorp geestelijke

Hermen van Dorp (44) werkt als geestelijk verzorger bij de katholieke stichting Mara Rotterdam. Mara is een instelling voor maatschappelijk activeringswerk in Zuid-Holland. De stichting ondersteunt vrijwilligers die zich inzetten voor kwetsbare en achtergestelde groepen in de maatschappij. Voor meer informatie: *www.maraprojecten.nl.*

zorg aan met name mensen met hiv en aids in Rotterdam. 'Ik wil bereiken dat de kerk deze groep mensen een plek geeft. Nu merk ik daar vrijwel niets van. Natuurlijk is het moeilijker te noemen dan bijvoorbeeld armoede, maar deze groep hoort ook een podium te krijgen.'

Een gezicht

In zijn studententijd hoorde Van Dorp de eerste verhalen over een nieuwe ziekte. De berichten kwamen uit de Verenigde Staten. 'Men vertelde dat in Amerika mensen op een ontluisterende manier stierven, met ingevallen en uitgeteerde gezichten. Iedereen had in de gaten dat hier iets ergs aan de hand was.' Een paar jaar later werden de eerste gevallen in Nederland bekend. Maar het duurde nog enkele jaren voordat men begreep wat er werkelijk aan de hand was, en wat de ziekte voor levens van mensen betekende.

Paul de Leeuw was op 28 november 1992 een van de eersten die in Nederland aids een gezicht gaf op tv. In zijn tv-show *De schreeuw van de leeuw* vertelde de jonge zanger René Klijn openlijk over zijn ziekte, waarna ze samen nog Klijns beroemdste nummer 'Mr. Blue' zongen. De uitzending viel in de internationale prijzen en de beelden worden nog veel getoond, onder andere op YouTube. '*Shocking* televisie voor die tijd', zegt Van Dorp. 'Men zag hoe het leven van een jong iemand in de kiem gesmoord werd. Aids had een enorme impact op de samenleving.'

Homokanker

Sindsdien is er veel veranderd. Van een moordende ziekte werd aids een chronische, door de komst van adequate medicatie. 'Men sterft niet meer aan aids, maar men leeft met hiv', aldus Van Dorp. De manier

'Men zag hoe het leven van een jong iemand in de kiem gesmoord werd'

waarop men met de ziekte en het virus omgaat is ook sterk veranderd. Zo is er volgens de aidspastor een hang naar risico ontstaan. 'Ik heb geïnfecteerde homoseksuele mannen eens horen zeggen: Waarom zou je hivbesmetting proberen te voorkomen als je er pillen voor hebt? Onder het uitgaanspubliek wordt er meer drugs gebruikt, denk aan de partydrug GHB. En ook op seksueel gebied zijn er steeds meer excessen. Aids wordt tegenwoordig meer gezien als ziekte waar een medicijn voor bestaat. Maar dat kan natuurlijk ook een manier zijn om de ziekte psychisch te verwerken.'

In de samenleving is het beeld van mensen met hiv of aids ook sterk veranderd, en Van Dorp merkt dat dit in de kerk zijn weerslag vindt. 'Mensen met hiv en aids worden meer met de nek aangekeken. Deuren gaan voor hen dicht waardoor ze steeds geïsoleerder leven. Het 'eigen schuld, dikke bult' heerst in de samenleving en ook in de kerk.' Het beeld van de 'buitenwereld' lijkt hiermee bar weinig veranderd. 'In het begin had aids de naam 'homokanker'. Inmiddels ziet men dat ook heteroseksuelen hiv kunnen krijgen, maar de karikatuur blijft.'

Erkenning door benoeming is volgens Van Dorp de oplossing voor de kerk. 'Het verhaal van mensen met aids en hiv moet verteld

‘Ook hiv en aids moeten genoemd worden. Iemands leven begint pas als hij of zij een naam krijgt.’

worden in de kerk. Zo erken je deze kwetsbare groep.’ Want de groep moet in de kerk een plek krijgen, zegt Van Dorp. Het is zelfs zijn missie. Maar waarom? Even aarzelt hij. ‘Om… om recht te doen aan de mensen. Daar is in de kerk een wereld van mogelijkheden voor. De kerk hoort daar zelfs een toonbeeld van te zijn. Als wij allemaal deel uit maken van het lichaam van Christus en andere delen van dat lichaam zijn seropositief, dan gaat dat toch ons allemaal aan?’

Strijden met God

Desondanks staat contact met de kerkelijke achterban niet hoog op Van Dorps lijstje. ‘Bij mij staan de mensen zelf centraal, en de collega’s. Dan houd ik weinig tijd over.’ Wel neemt hij dus contact op met parochies rond zaken als de doop. Daarnaast speelt voorlichting in de kerken ook een grote rol in zijn werk voor de katholieke stichting Mara. ‘Bij twee migrantenparochies geef ik voorlichting over hiv en aids. Er is bij migranten nog grote onwetendheid. Vooral migranten met hiv durven daar nauwelijks mee naar buiten te komen in hun kerk, helemaal als ze oorspronkelijk uit Afrika komen. Daar heerst toch nog het beeld dat aids een kwade ziekte is.’

Daarom hebben met name migrantenparochies en kerken een belangrijke rol in het bespreekbaar maken van de ziekte. ‘De migranten die ik tegenkom lezen veel de Bijbel, bidden veel en praten over hun geloof. Ze identificeren zich vaak met Job en Jakob, vanwege hun leed en hun strijd met God.’ Sommige migranten gaan hier erg ver in. Van Dorp komt veel mensen tegen die hun ziekte als straf van God zien en daarom zelf alles uit handen geven. ‘Een Ethiopisch meisje dat ik ontmoette, geloofde dat God haar strafte vanwege het verkeerde leven dat ze vroeger leefde. Ze zag overal de hand van God in. Op een gegeven moment was het hiv-virus niet meer detecteerbaar waardoor het meisje dacht dat God haar genezen had. Ze stopte met het slikken van haar medicatie. Maar als het virus niet meer zichtbaar is, heeft de medicatie het slechts ingekapseld. Het virus is er nog wel! Het meisje konden we niet meer terughalen in de realiteit – denk maar aan de wereld van Jan Siebelinks *Knielen op een bed violen*. Uiteindelijk werd ze weer opgenomen en is ze overleden. Volgens haar had God dit allemaal zo gewild; ze had de regie helemaal uit handen gegeven.’

Het is een van de redenen waarom voorlich-

ting in kerken van belang is. 'Mensen laten zich snel leiden door slechte informatie. Kerken hebben ook hier een rol te vervullen.'

Verschillende golflengtes

Met het contact tussen kerk en iemand met hiv of aids komt een lastige kwestie om de hoek kijken, beseft Van Dorp. 'Het hiv-virus krijg je via seksueel contact. Dat is een delicaat onderwerp, zeker homoseksueel contact. Het is dan makkelijk om met het vingertje te wijzen.' Maar op het moment dat we gaan oordelen over mensen met hiv of aids praten we langs hen heen, merkt hij. Zo kreeg hij een tijd geleden van verpleegkundigen het verzoek om een vrouw in Rotterdam op te zoeken. 'Een moeder van twee kinderen wilde haar medicijnen niet meer innemen. Voor haar had het leven geen zin meer. De week dat ik langskwam was beslissend voor de keuze om wel of niet te slikken. Als ze in die week niet meer zou slikken, had het virus zich al te ver verspreid.' De verpleegkundigen wezen haar op haar kinderen en haar verantwoordelijkheid voor hen, maar dat had geen effect. 'Je ziet hoe die twee dingen, iemands overtuiging of identiteit en het moreel appèl of oordeel, langs elkaar heengaan. Het zijn twee verschillende golflengtes.'
Van Dorp pakte het anders aan. 'Ik vertelde haar over de veiligheidsinstructies die je krijgt in het vliegtuig: red altijd eerst jezelf, dan pas je kinderen. Pas als je zelf veilig bent, ben je in staat om je kinderen redden. De kans is anders aannemelijk dat je kinderen het niet redden omdat je zelf niet gered bent.' Uiteindelijk besloot de vrouw haar medicijnen weer te slikken, maar eind september hoorde Van Dorp dat ze daar toch te laat mee was geweest. 'De activiteit van het virus was al te groot en had alle gezonde delen al aangetast.' De kinderen van de vrouw wonen nu bij haar tante. 'Ja, er sterven dus nog steeds mensen aan aids.'

Erkenning

Beter kunnen christenen en kerken laten merken dat mensen met hiv en aids ook een deel van het Lichaam zijn. 'Het begint met het erkennen dat de ziekte er is, ook in onze omgeving. Daarna moeten we het zonder te oordelen onder woorden brengen. Bijvoorbeeld door onze eigen schaduwkanten ook bekend te maken. Die hebben we allemaal!' Opnieuw noemt Van Dorp het voorbeeld van de doopdienst. 'Je ziet dat iemand pas

'Het begint met het erkennen dat er aids is, ook in onze omgeving'

merkt dat hij erbij hoort, als zijn verhaal openlijk verteld wordt. De kerk is een geloofsgemeenschap voor alle mensen. Nu merk ik daar niets of weinig van als het gaat om mensen met hiv en aids. Ik kan me voorstellen dat als iemand lijdt onder armoede of kanker, het een stuk makkelijker is zijn naam te noemen, maar ook hiv en aids moeten genoemd worden. Iemands leven begint pas als hij of zij een naam krijgt.'
En dat kan in de kerk, blijkt uit een ander voorbeeld dat Van Dorp geeft. In een dienst met een andere voorganger werd het kind van een illegale vrouw ('dus een naamloze') gedoopt. 'De pastoor preekte met vuur en

In november 2008 meldde de Stichting HIV Monitoring dat er 11.896 mensen met hiv leven in Nederland, waaronder 1700 nieuwe gevallen. Volgens het CBS overleden er in 2008 in Nederland 53 mensen aan aids: 39 mannen en 14 vrouwen. Vanaf 1983 tot en met 2008 zijn er in Nederland 4397 mensen aan aids overleden. In het werkgebied van Van Dorp, Rotterdam, staan 1750 mensen met hiv of aids onder medische behandeling.

verve en besprak openlijk in de dienst het verhaal van deze vrouw en het wonder van haar kind. Dat is pas erkenning!’

Diepere verhalen

Gevormd door de narratieve theologie van onder andere Nico ter Linden is het niet vreemd dat verhalen centraal staan in Van Dorps werk. Verhalen zijn niet slechts vertellingen, ze hebben een invloed op verteller en luisteraar, denkt hij. ‘Mensen ordenen hun gedachten als ze hun levensverhaal vertellen.’ Hij krijgt de namen van zijn cliënten, zo’n vijftig tot zestig per jaar, via verpleegkundigen die de bloedcontroles doen. ‘Als ik aandacht geef, komt het gesprek bij de diepere verhalen van mensen. Daar kan ik verbindingen leggen en hun verhaal kleur geven om hen te helpen. Hierbij worden de meest verschrikkelijke dingen besproken en ik kan ook de meest verschrikkelijke vragen stellen om de verborgen kanten naar boven te brengen, maar mensen laten mij wel in hun domein komen. Ze durven mij te laten zien in welke puinhoop ze leven. De mensen die ik in mijn werk spreek, hebben een zwaar juk te dragen: veelal schuld of zelfverwijt. Ze krijgen ineens de rekening gepresenteerd van hun vroegere daden. Ik kan dat juk niet overnemen, maar ik kan ze wel leren er anders mee om te gaan waardoor het juk beter te dragen wordt.’

Zo ontmoette Van Dorp een man die in een vicieuze cirkel beland was. ‘Hij had veel rouw over zijn leven. Zijn gezichtsvermogen verminderde, hij vervulde zijn vaderrol niet

‘Mensen durven mij te laten zien in welke puinhoop ze leven’

naar behoren, zat in de WAO, had schulden en kwam zo in een vicieuze cirkel met alcohol- en drugsproblemen. Die enorme man werd week terwijl hij zijn levensverhaal vertelde. Toen ik wegging zag ik een totaal ander iemand. En ik weet dat het niet voor eeuwig standhoudt, maar voor dat moment was dat genoeg. Hij leerde zichzelf weer even op een andere manier kennen.’

— Matthias Kaljauw is freelance medewerker van *TussenRuimte*. Hij rondde een opleiding Journalistiek af en studeert theologie.

Het lichaam centraal in onze respons op hiv en aids

Al drie decennia leeft onze wereld nu met hiv en aids. Deze tijd is een reis van openbaring, groeiend inzicht en opnieuw ontwaken geweest, waarin we ons bewust werden van ons behoren tot een wereldgemeenschap. Ik heb de aidsepidemie weleens omschreven als een apocalyptische gebeurtenis, aangezien ze allerlei vormen van sociaal kwaad en onnoemelijk menselijk lijden blootlegt. Als apocalyptische gebeurtenis onderstreept de epidemie tegelijk ook de noodzaak van transformatie in de samenleving en in het leven van individuen.

Toen het hiv-virus in 1981 wetenschappelijk werd ontdekt, was de respons medisch: we verzekerden ons van het gebruik van wegwerpnaalden en van een grondige controle van bloed bij een transfusie, om de overdracht van het virus te voorkomen. Vrij snel werd echter duidelijk dat hiv en aids niet alleen een medisch probleem zijn, maar een zaak van allen. Een multisectorale benadering werd geïntroduceerd, die individuen en families, gemeenschappen en naties, landen en continenten aanmoedigde om op allerlei niveaus preventie, zorg en verlichting van de impact van hiv en aids tot hun *core business* te maken.

Bijvoorbeeld, degenen die in het onderwijs werken moesten op zoek gaan naar manieren om binnen het curriculum aandacht te geven aan hiv-preventie en zorg, en om specifieke projecten en programma's voor hiv en aids te ontwerpen. Op dezelfde manier moesten kerkleden en kerkleiders aandacht besteden aan thema's rond hiv en aids in diensten, preken, en gebeden, en in onderwijs en projecten voor specifieke doelgroepen zoals jeugd, vrouwen en mannen. Om kort te zijn: iedere sector zou creatief gebruik moeten maken van de eigen mogelijkheden om te komen tot een effectieve respons op de epidemie.

Veelbelovende aanpak

Het was in de tweede fase dat de focus begon te verschuiven naar gedragsverandering. De populaire slogan 'ABC' (*Abstain*, *Be faithful*, *Condomise* – onthouding, wees trouw en gebruik condooms) werd aangeprezen in kranten en tijdschriften, via de radio en de televisie, en tijdens workshops, kerkelijke en andere publieke bijeenkomsten. Ook werden mensen aangemoedigd om zorg

te verlenen aan al degenen die getroffen waren door hiv en aids, zoals weeskinderen. Deze aanpak erkende nadrukkelijk dat elk individu de macht en mogelijkheden bezit om de verspreiding van het virus te stoppen, hetzij door seksuele onthouding voor het huwelijk, hetzij door trouw aan een partner binnen een huwelijk of relatie, of door veilige seks wanneer iemand seksueel actief is buiten een duurzame relatie.
De aanpak was veelbelovend, omdat ze uitging van de macht van een ieder om de verspreiding van het virus te voorkomen en om de gevolgen ervan te verzachten. Men kan niet genoeg nadruk leggen op het vermogen van leden in de gemeenschap om zichzelf en diegenen van wie zij houden te beschermen tegen een dodelijk virus. De strategie van gedragsverandering die seksuele onthouding, trouw, veilige seks en zorgverlening bevordert, blijft daarom van levensbelang voor de verdere reis met hiv en aids in onze wereld.
Ondanks de lange tijd die we al leven met de epidemie en onze toenemende pogingen om die te bevechten, zijn de aantallen infecties met hiv en sterfgevallen als gevolg van aids gestegen tot in de miljoenen. Weinig verbetering is bereikt. Waarom is de krachtige boodschap van onthouding, trouw, condoomgebruik en zorgverlening zo ineffectief? Waarom zijn deze eenvoudige maatregelen, die iedereen zou kunnen treffen, zo moeilijk te implementeren? Waarom falen mensen hiermee terwijl ze oog in oog staan met een dodelijk virus dat miljoenen levens eist en zo'n verschrikkelijk lijden veroorzaakt?

Hiv en aids hebben ons gedwongen tot zelfinzicht en een hernieuwd ontwaken

Pas heel recent zijn we ons deze vragen gaan stellen, en het bracht onze wereldgemeenschap tot een moment van openbaring. Hiv en aids hebben ons gedwongen tot zelfinzicht en een hernieuwd ontwaken. Dit heeft betrekking op onze lichamelijkheid, onze onderlinge verbondenheid, en op de noodzaak voor de wereldgemeenschap om gerechtigheid lief te hebben. Deze openbaringen zijn cruciaal voor de voortgaande bezinning en betrokkenheid op de aidsepidemie.

Belichaamde mensen

De drie decennia die we leven met hiv en aids hebben ons gedwongen tot een bewustwording en erkenning van onze lichamelijkheid. Met andere woorden: wij zijn leden van een wereldgemeenschap, geboren en levend op de aarde en haar concrete, materiële werkelijkheid. Dit betekent onder andere dat we

fysieke, lichamelijke behoeften hebben zoals behoefte aan voedsel, onderdak, kleding en liefde. Als belichaamde mensen staan we met onze voeten in en op de aarde.
Helaas zijn we sterk beïnvloed door christelijke manieren van denken waarin onze lichamelijkheid nauwelijks erkend wordt. En helaas zijn we gewend geraakt aan onrechtvaardige structuren in onze wereld die niet zoeken naar gerechtigheid voor alle mensen op aarde. Hierdoor waren we slecht voorbereid op hiv en aids en konden we moeilijk adequaat reageren. Als een gevolg hiervan hebben we weinig vrucht gezien op de pogingen om de verspreiding van hiv tegen te gaan en om de gevolgen ervan te verzachten, en om goede zorg te verlenen aan degenen die leven met hiv en aids.
De ogenschijnlijk zo eenvoudige en doeltreffende boodschap van gedragsverandering heeft bij lange na niet het gewenste resultaat bereikt, omdat ze geen rekening houdt met de lichamelijkheid van mensen en de daaruit voortvloeiende menselijke behoeften. Miljoenen leden van onze wereldgemeenschap hebben geen voedsel, onderdak, kleding en liefde. Onderzoek naar de aidsepidemie maakt duidelijk dat individuen en gemeenschappen aan wie de meest basale menselijke behoeften ontzegd worden, zeer beperkt zijn in hun mogelijkheden om beslissingen te nemen over hun leven en die uit te voeren.

Macht ontnomen

Bij degenen onder ons die de meest basale menselijke behoeften ontzegd worden, wordt het leven vaak geregeerd door de omstandigheden. In veel gevallen wordt hun leven bepaald door degenen die macht in de samenleving bezitten. Dat we belichaamde mensen zijn betekent niet dat we slechts onze eigen lichamen bewonen, geïsoleerd van anderen. Het betekent dat onze lichamelijkheid is verbonden met de lichamen van anderen in onze familie, vriendenkring, ons land en zelfs internationale verbanden. We zijn onderling verbonden lichamen. Het betekent dat we behoren tot sociale, economische en politieke lichamen die allemaal impact hebben op ons leven: ze geven ons macht en mogelijkheden, of ontnemen ons die juist, of doen beide tegelijk.
Helaas is het zo dat op veel plaatsen in de wereld mensen onderdeel zijn van sociale lichamen die hun macht en mogelijkheden ontnemen, vanwege hun klasse, leeftijd, seksuele voorkeur, ras en geografische locatie. Degenen die 'anders' zijn worden vaak benadeeld en hun wordt macht ontnomen met een beroep op cultuur, religie, wet, beleid, gewoonte, en vaak ook vanwege ongebreidelde hebzucht. Volledige gezondheid en een effectieve respons op hiv en aids zijn echter voor een groot deel afhankelijk van de gezondheid van de sociale lichamen waarin wij als individuen en als gemeenschappen wonen.

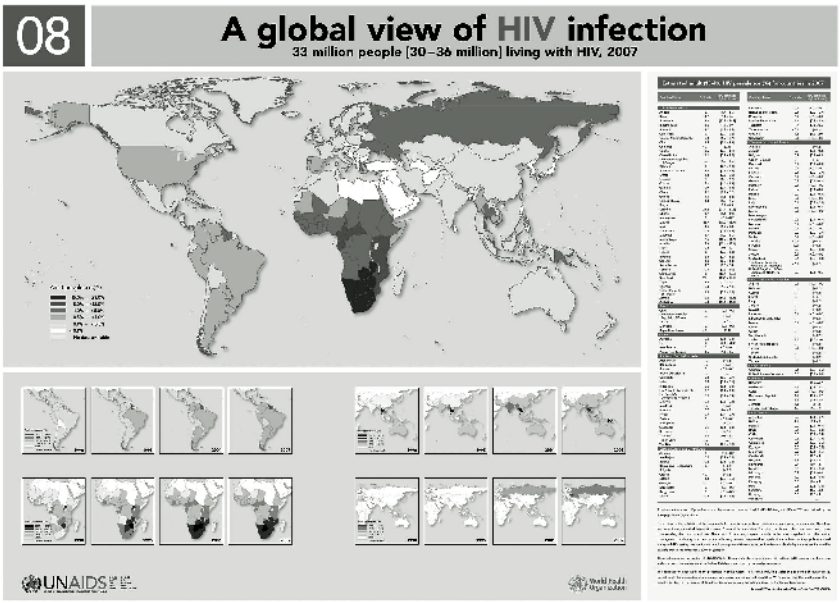

Het belang van de gezondheid van alle verbanden die ons belichamen, individueel, gemeenschappelijk, nationaal, continentaal en mondiaal, kan niet genoeg benadrukt worden. We leven in fysieke, sociale, economische, politieke en spirituele lichamen die impact hebben op onze gezondheid en deze mede bepalen. Het is daarom van levensbelang om onze zoektocht naar gemeenschappen die gerechtigheid liefhebben voort te zetten.
Vooruitkijkend naar een nieuw decennium van een respons op hiv en aids, stel ik voor dat we de metafoor van het lichaam centraal stellen in deze zoektocht. We moeten de gezondheid van individuen en gemeenschappen bevorderen; we moeten de gesteldheid beoordelen van de sociale, economische en politieke lichamen die mensen huisvesten en die hen al dan niet in staat stellen om beslissingen te nemen en daarnaar te handelen. Het lichaam centraal stellen en gezonde sociale lichamen creëren betekent onder andere dat we moeten streven naar een specifiek soort gemeenschappen. Ik spreek hier over gerechtigheidslievende wereldgemeenschappen. Wat zijn dat, en wat is de theologische basis hiervoor?

Helende gemeenschap

Gerechtigheidslievende wereldgemeenschappen zijn heilige gemeenschappen: ze omarmen de aarde en alles op aarde als heilig. Het is immers geschapen naar Gods ontwerp, en God zag dat het goed was. Daarom omarmen deze gemeenschappen de goedheid van de aarde. Eveneens omarmen ze alle

mensen als geschapen naar Gods beeld, gezegend en bedeeld met leiderschap en rentmeesterschap over Gods schepping. Ze erkennen dat alle mensen door God zijn voorzien van de middelen voor voedsel, onderdak, kleding en liefde. In deze gemeenschappen worden belichaamde mensen gezien als heilig, omdat ze geschapen zijn naar het beeld van God zelf.
Uiteindelijk is de gerechtigheidslievende wereldgemeenschap de gemeenschap van de schepping. Het is een helende gemeenschap die de onderlinge verbondenheid en afhankelijkheid van mensen erkent en die mensen kracht geeft. Ze creëert een ruimte en een plaats waar de heiligheid van de gehele schepping omarmd wordt en waar gerechtigheid gezocht wordt voor al haar leden. Hier

Zoektocht naar gemeenschappen die gerechtigheid liefhebben is van levensbelang

zijn we beter uitgerust voor een meer effectieve reactie op hiv en aids. In de heilige ruimte van een gerechtigheidslievende wereldgemeenschap zullen we meer vrucht zien op onze methoden om hiv te voorkomen, om aids te behandelen, om de gevolgen te verzachten, en om stigma's en discriminatie uit te bannen.

Geen woorden

Onze ontkenning van het lichaam en zijn heiligheid, en het niet voorzien in de behoeften van het lichaam, betekent dat we ons schamen voor de manier waarop we geschapen zijn naar Gods beeld. Het negeren van onze lichamelijkheid betekent ook dat we vaak geen woorden hebben om over seksualiteit te praten – een taboe dat onmiskenbaar bijdraagt aan de verspreiding van hiv.
Er waren tijden dat het spréken over menselijke seksualiteit al als zonde werd beschouwd. In deze context worden mensen die leven met hiv en aids al snel gezien als zijnde immoreel. Dit stigma hangt samen met de algemene ontkenning van onze lichamelijkheid en met ons falen om een gerechtigheidslievende gemeenschap te zijn. Het falen leidt er ook toe dat we met schijnbaar gemak sommige mensen de toegang ontnomen hebben tot voedsel, onderdak, kleding en liefde. We hebben een realiteit van armoede gecreëerd die ontegenzeggelijk een van de grootste vormen van geweld is die we op medemensen kunnen loslaten. Armoede is een schending van de wil van God. Ook ontneemt het miljoenen mensen de zeggenschap over hun eigen leven. De afgelopen drie decennia leidde dit ertoe dat onze gemeenschappen niet effectief konden reageren op hiv en aids. Ze vormden geen ruimte waar de individuele leden versterkt worden en heling vinden.

Belichaming

Christelijke gemeenschappen vinden in de Bijbel voldoende grond om onze lichamelijkheid te omarmen. God heeft niet alleen de aarde en alles wat daarop leeft geschapen, maar heeft ook mensen naar zijn eigen beeld gevormd (Genesis 1). Dit is de belangrijkste basis voor de heiligheid van het lichaam en van de hele schepping. Vervolgens vertelt het Nieuwe Testament hoe God in Jezus het menselijk lichaam aannam en onder ons leefde. Met de opstanding van zijn lichaam verzet Christus zich tegen alles dat het leven ontkent, inclusief de dood zelf. Hiv en aids zijn een grote aanval op het lichaam en worden geholpen door de sociale, economische en politieke lichamen die de heiligheid van al het leven en alle mensen ontkennen.
Nu we een nieuw decennium binnentreden, met een nieuwe kans om als kerk aids-competent te zijn, moeten we zoeken naar manieren om een gemeenschap te vormen die gerechtigheid liefheeft. We moeten komen tot een waardering van onze lichamelijkheid en de bijbehorende behoeften erkennen. We moeten voortdurend letten op de gesteldheid van de sociale, economische en politieke lichamen die we gecreëerd hebben, en we moeten proberen onze systemen te ordenen met respect voor de goedheid en heiligheid van de schepping. We moeten actief streven naar een belichaming van de sociale, economische en politieke werkelijkheid die ruimte schept voor gerechtigheid en heling. Door dit alles dragen we bij aan de verantwoordelijkheid die God ons gegeven heeft, namelijk om goede rentmeesters te zijn van de schepping en om haar goedheid te behouden voor allen.

Vertaling: Nienke Pruiksma

** Noot van de vertaler:*
Dube spreekt over 'Justice loving earth communities'. Omwille van het Nederlands is 'earth' vertaald als 'wereld' in plaats van 'aarde'. In de loop van het artikel wordt duidelijk dat de wereld volgens Dube gezien moet worden als de door God geschapen aardse werkelijkheid.

— Dr. Musa W. Dube is hoogleraar Nieuwe Testament aan de Universiteit van Botswana. Ze werkte een aantal jaar als theologisch consulent voor HIV&Aids en gender voor geheel Afrika namens de Wereldraad van Kerken. Ze heeft veel gepubliceerd op het gebied van theologie en HIV&Aids. Recent verscheen van haar *The HIV and AIDS Bible. Selected Essays.*

Kitwe

Wie is die Heijn, die met beeld en woorden mijmert in *TussenRuimte?* Hiernaast een zelfportret. Heijn wrijft letters op een muur in Kitwe, in het noorden van Zambia. Hij doet dat als openingshandeling van een gaarkeuken voor aidswezen.

'Het hart van de vernieuwde kerk, is de keuken.' Deze uitspraak van keukentheoloog Heijn is terug te vinden in het boekje van Henk de Roest *En de wind steekt op* en in realiteit in de Grote Houtstraat in Haarlem. Daar is Heijn dominee bij de doopsgezinden en daar is een keuken te vinden in wat heet 'De wereld van Jansje'. Mensen met een verstandelijke beperking werken in die keuken, met een knipoog naar Gods Koninkrijk en met een snufje zout uit het vaatje van de heilige Geest.

In Zambia is ook een keuken te vinden en wel in de Buchichurch in Kitwe. Vertaald heet die kerk de 'Honingkerk', dus honing als zout der aarde. Die kerk heeft nu ook een keuken, mede dankzij de kerk van Heijn, maar vooral dankzij het enthousiasme van haar dominee Kangwa Mabuluki. Mabuluki heeft in Zambia, samen met oud-president Kenneth Kaunda, de problematiek rond hiv/aids bespreekbaar gemaakt. En om de daad bij het woord te voegen heeft toen de Buchichurch van dominee Mabuluki een keuken gebouwd om aidswezen regelmatig een gezonde maaltijd voor te zetten.

'Gij zijt het zout der aarde', wrijft Heijn op de muur. Wie zijn die 'gij'? Zijn dat de diaconessen, die naast deze tekst staan te koken? Of zijn dat de wezen, die onder de tekst zitten te eten? Een fundamentele vraag voor een te ontwikkelen theologie van de keuken.

— Herman Heijn is fotograaf en dominee bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Haarlem.

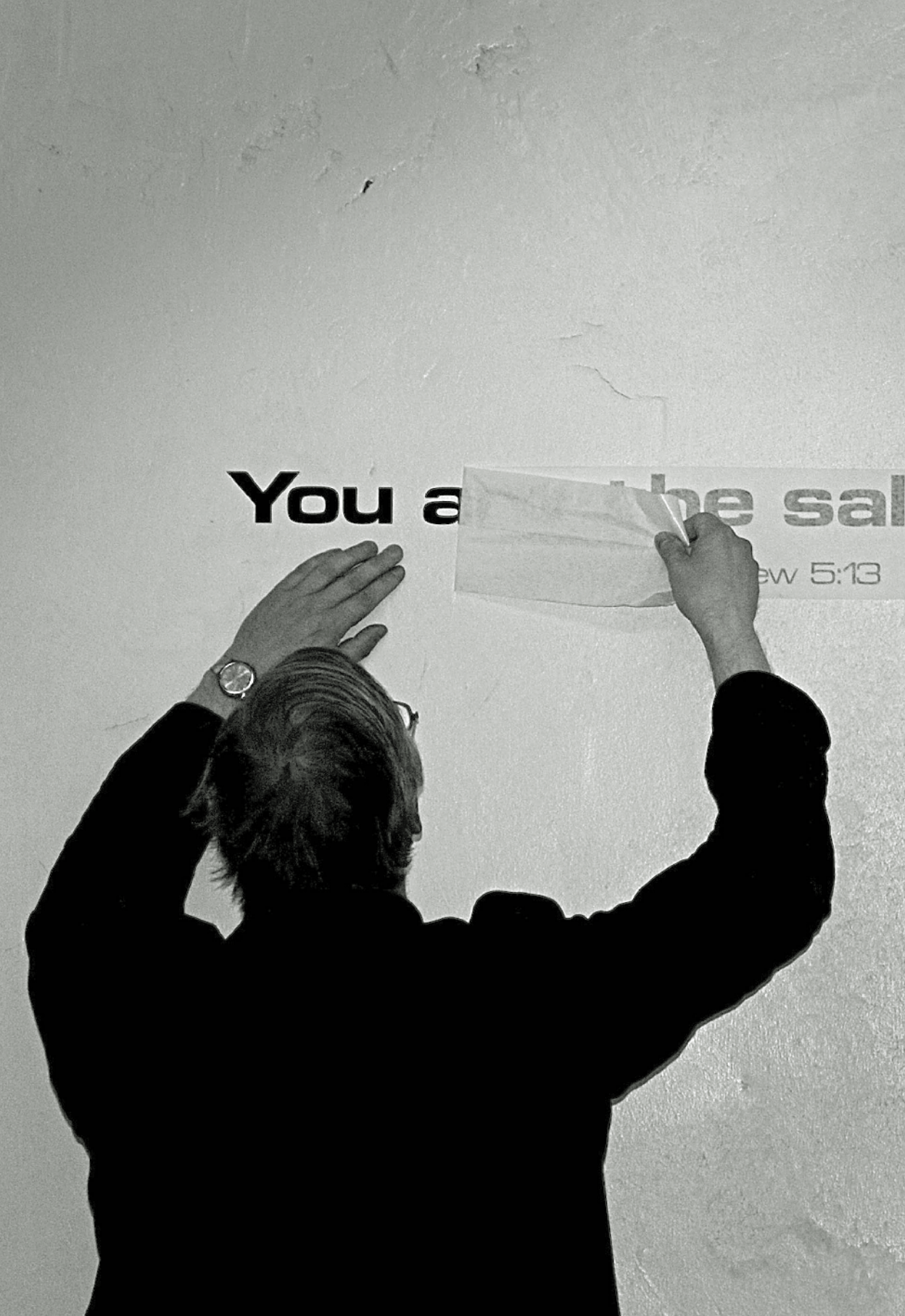
You a
he sal
ew 5:13

Klimaattop in Kopenhagen

Het vorige nummer van *TussenRuimte* besteedde aandacht aan de klimaattop in Kopenhagen, december 2009. Op de website *www.countdowntocopenhagen.org* kunt u deze conferentie volgen, via informatie van 'Kerk in Actie' en de projectgroep Kerk en Milieu van de Raad van Kerken.

NZR over hiv/aids in Afrika

Rev. dr. Nyambura Njoroge was in september aanwezig op de Raadsvergadering van de Nederlandse Zendingsraad om te spreken over hiv/aids en christelijke theologie in Afrika. Zij noemde Afrika een continent van contrasten. Het merendeel van de bevolking is jong, maar er heerst veel ziekte en dood, met name vanwege hiv/aids. Van alle mensen in de wereld die besmet zijn met hiv, woont 67 procent in Afrika. Na de slavernij en het kolonialisme waar Afrika onder heeft geleden, betekent de pandemie aids de volgende uitdaging om aan te pakken. Het zijn vooral jonge vrouwen die aan de ziekte lijden. Zij vormen een kwetsbare groep omdat ze al op jonge leeftijd seks hebben, al dan niet gedwongen. Ook vrouwenbesnijdenis zorgt voor besmetting. Behalve het bieden van medische zorg, is het vooral belangrijk om te werken aan het herstel van waardigheid. Het vertellen van je eigen levensverhaal kan een belangrijke bijdrage leveren aan het heroveren van je waardigheid. Daarbij hoort ook het leren spreken over seksualiteit in het algemeen. Vrouwen die de verhalen uit de Bijbel horen, herkennen zich bijvoorbeeld in de Syro-Fenicische vrouw, en in de dochter van Jaïrus. Het gegeven dat de Bijbel ook over seksualiteit spreekt, kan bijdragen aan een andere beeldvorming: seksualiteit is een gave van God en heeft niet alleen te maken met verkrachting en geweld. Mannen zouden zichzelf de vraag moeten stellen: waarom

verkrachten wij, of waarom laten we het toe?
Dr. Njoroge wijst op het belang van het opnemen van gender en seksualiteit in lesprogramma's en curricula. Zij is coördinator van het Ecumenical HIV and AIDS Initiative in Africa van de Wereldaad van Kerken, en ze maakt deel uit van de Circle of Concerned African Women Theologians.

Positive Muslims

Wie meer wil weten over moslims en hiv/aids, kan een kijkje nemen op *www.positivemuslims.org.za*. De organisatie werd in 2000 in Zuid-Afrika opgericht. Het motto van de 'positive muslims' is: 'Protecting your health and Maintaining your Faith'. Het probleem van hiv/aids en geloof is onder moslims moeilijk bespreekbaar. Vaak wordt een verband gelegd met 'straf van God' of met 'immorele levenswijze'. Soms denkt men dat alleen het lagere personeel en zwarte mensen slachtoffer worden. Ook hier geldt helaas dat veel mensen met hiv/aids moeten leven met een geheim. Supportgroepen proberen hier verandering in te brengen.

Michsjol over de kredietcrisis

Het tijdschrift *Michsjol* komt met een special 'Kredietcrisis, 'geloof' en theologie' waarin theologen en religiespecialisten met een economische achtergrond reageren op de vraag wat er vanuit de theologische discipline en vanuit het (christelijke, en in dit nummer ook islamitische) geloof kan worden gezegd over deze crisis, en dan wel zonder te vervallen in de heilloze morele tegenstelling tussen het 'slechte' kapitalistische marktsysteem enerzijds en de moreel 'juiste' positie van 'het geloof' anderzijds. Met medewerking van onder andere Roelf Haan, Greetje Witte-Rang en Bünyamin Duran. Dit *Michsjol*-themanummer is te bestellen door € 14,95 over te maken naar rekening 68.99.670 t.n.v. Michsjol, Eindhoven onder vermelding van '2009 nr 1' en uw adres.

Nieuwe coördinator SKIN

Het bestuur van de vereniging van migrantenkerken Samen Kerk in Nederland (SKIN) heeft Anmar Hayali benoemd tot nieuwe coördinator. Hij is de opvolger van ds. June Beckx (zie ook *TussenRuimte* 2009/1, Nieuwe vormen van kerk-zijn). Ir. Anmar Hayali is geboren en getogen in Bagdad, Irak. Hij is lid van de Syrisch-Orthodoxe Kerk. Daarnaast bezoekt hij kerken van andere christelijke stromingen, zoals de Arabische Evangelische Kerk, en is hij lid van de jongerengespreksgroep van de Bosbeskapel in Den Haag. Hayali is ook actief betrokken binnen de Vereniging van Iraakse Christenen in Nederland. *www.skinkerken.nl*

Jongerencampagne tegen hiv/aids

De organisatie STOP AIDS NOW! kent ook een jongerencampagne: dance4life. Topmodel Doutzen Kroes zet zich samen met jongeren over de hele wereld in om in beweging te komen en je in te zetten tegen de verspreiding van hiv/aids. De helft van de mensen die besmet zijn, is jonger dan 25 jaar. *www.dance4life.nl*

Mennonite World Conference

Van 14-29 juli werd in Asunción, Paraguay, de 15e Mennonite World Conference gehouden. Algemeen secretaris Henk Stenvers berichtte erover in *Doopsgezind NL*. 'Van de wereldwijde familie van ruim 1,6 miljoen mennonieten (101 broederschappen in 57 landen) verzamelden zich ruim 5.800 broeders en zusters. Het thema was 'Walk together in the Way of Christ'. Nancy Heisey, de aftredende voorzitter van MWC, hield tijdens de openingsviering een overdenking over Filippenzen 2:1-11. De weg van Jezus begint niet met ons, maar met God. Het volgen van de weg in het spoor van Jezus betekent opgeven van wat ons van God afhoudt. De ander hoger achten dan jezelf betekent opgeven van wat van ons zou kunnen zijn. Dat gaat niet alleen over geld maar ook over het opgeven van status. Onze eigen geschiedenis als wederdopers moeten we ook ter discussie durven stellen. We hebben positieve kracht uit deze naam gehaald: uit de oprechtheid van de vroege wederdopers in het weigeren van het opnemen van het zwaard en uit de bereidheid te sterven voor hun geloof. Tegenwoordig voelen we ons geroepen te werken aan vrede en gerechtigheid. We willen sober zijn en hebben zorg voor de schepping en doen aan hulpwerk en zending. Maar tegelijk weten we dat we verre van perfect zijn. In onze eigen geloofsfamilie heerst conflict, verdeeldheid en uitsluiting. Om werkelijk in de geest van Jezus te komen, moeten we accepteren dat het beeld van de succesvolle kerk wordt kapotgeslagen. God roept ons op om één in de Geest te zijn, wat niet betekent dat we hetzelfde moeten zijn. We mogen gelukkig zijn met onze diversiteit in bijbeluitleg, in onze manieren van vieren. Openstaan voor elkaar is uiteindelijk verrijkend.'
Aan het einde van de viering werd voor de nieuwe voorzitter van MWC, Denisa Ndlovu uit Zimbabwe, gebeden. Ten slotte werd de oproep gedaan om toch vooral niet te veel handen te schudden of te omhelzen in verband met de Mexicaanse griep. Aanbevolen werd om elkaar op Japanse wijze met een buiging te groeten om besmetting te voorkomen. De volgende dagen bleek dat deze oproep niet veel effect had, overigens zonder vervelende gevolgen.

50 jaar Conferentie van Europese kerken

Afgelopen zomer vond in Lyon de 13e Assemblee plaats van de Conferentie van Europese kerken (CEC). Uit heel Europa kwamen 300 gedelegeerden van 120 lidkerken in juli bijeen om zich te bezinnen op de toekomst van de kerken in Europa. Toen in 1959 de CEC werd opgericht, woedde de Koude Oorlog in volle hevigheid en vervulde de groepering een brugfunctie tussen Oost en West. Als thema voor Lyon was gekozen 'Geroepen tot één hoop in Christus'. Tezamen met 500 andere deelnemers als stewards, adviseurs, standhouders, pers en bezoekers werd bovendien gevierd dat de CEC 50 jaar bestaat. De CEC is een organisatie waarbij protestantse, anglicaanse, orthodoxe en oud-katholieke kerken zijn aangesloten. De opzet van deze assemblee was duidelijk anders dan de derde Europese oecumenische kerkenconferentie van Sibiu in 2007. In tegenstelling tot Sibiu stonden de microfoons in Lyon royaal open. Deze ampele ruimte werd goed benut voor interventies, vragen of reacties allerhande. Na Sibiu beleefde ik deze directe participatie als een verademing. De sfeer op de Assemblee was vrij gemoedelijk, harde botsingen werden vermeden en meningsverschillen werden niet op de spits gedreven. Alleen een voorstel van de EKD om de CEC snel te reorganiseren zorgde voor beroering. De sterke orthodoxe presentie op de Assemblee was onmiskenbaar, ondanks het afzeggen van de grote Russisch-Orthodoxe Kerk. Thematoespraken werden gehouden door patriarch Daniël van Roemenië en patriarch Bartholomeüs van Constantinopel. De eerste benadrukte het belang van spiritualiteit en godsdienst voor het nieuwe Europa en de laatste beklemtoonde het belang van katholieke participatie in de CEC. Ook de royale bijdrage aan de discussies van kerkleiders uit migrantenkerken was opmerkelijk. Op dat vlak is er sinds de vorige assemblee sprake van aanzienlijke vooruitgang. Een belangrijk moment was de bezegeling op 19 juli van de integratie van de Europese kerkelijke Commissie voor Migranten (CCME) in de CEC; dit is nu een nieuwe commissie van de CEC. In 2010 wordt aan de Europese kerken gevraagd 'een jaar van solidariteit met migranten, vluchtelingen en minderheidsgroepen' te organiseren.

— Huub Vogelaar

Nieuwe voorzitter Justitia et Pax

Prof. mr. Peter Tak is de nieuwe voorzitter van Justitia et Pax, de roomskatholieke organisatie voor gerechtigheid en vrede. Hij volgt prof. dr. Alphons Plasschaert op.
www.justitiaetpax.nl

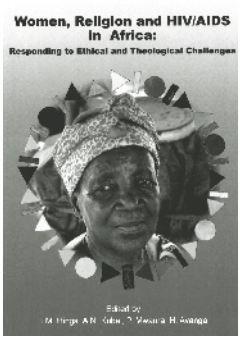

T.M. Hinga, A.N. Kubai, P. Mwaura, H. Ayanga (editors), *Women, Religion and HIV/AIDS in Africa. Responding tot Ethical en Theological Challenges,* Pietermaritzburg: Cluster Publications, 2008, ISBN 9781875053698, 214 bladzijden, USD 15,00, *www.clusterpublications.co.za*

De 'Circle of Concerned African Women Theologians' is een pan-Afrikaanse organisatie van vrouwen die theologie beoefenen op praktisch, academisch en institutioneel niveau. Een congres in 2002 van deze kring had dit boek als resultaat. De schrijvers zijn, op Denise Ackerman na, allen afkomstig uit Kenia. In drie delen wordt de problematiek belicht: een inventarisatie van de factoren die tot deze pandemie hebben geleid, de ethische en theologische onderwerpen en een oproep tot actie.
Van de situatie in Afrika ten zuiden van de Sahara zullen de cijfers niet actueel zijn, maar de socio-economische en culturele factoren zijn onveranderd: armoede, gebrek aan scholing, patriarchale cultuur, gebrek aan informatie, slechte toegang tot gezondheidszorg. Ook de kerken hebben een bedenkelijke rol: variërend van zwijgen tot vrouwen manen vooral geen echtscheiding aan te vragen.
De theologische en ethische onderwerpen handelen over stigmatisering van vrouwen, visie op en theologie van het huwelijk, seksualiteit. Ook de concrete betekenis van de kerk als lichaam dat, zo meent Ackerman in de mij meest inspirerende bijdrage, de menselijke waardigheid hoog heeft te houden. Wat betekent deze uitspraak voor de bejegening van aidspatienten? Heeft de kerk ook aids? Worden er gedachten ontwikkeld over de theologie van het lijden? Het slotdeel bevat een oproep tot actie, maar dat komt in de twee bijdragen niet zo goed voor het voetlicht. De auteurs vervallen in herhaling, en dat is, ondanks de indringendheid van de problematiek, storend.
Heeft de lezer in Nederland ook iets aan dit boek? Jazeker. Uit overwegingen van solidariteit, maar vooral vanwege de vragen op het gebied van theologie, waar feminisme, ecclesiologie, theologie van het kruis samenkomen, verdient het boek het om ook in Nederland aan de orde te worden gesteld.

— Alida Groeneveld, predikante in de Protestantse Gemeente te Weesp en Driemond en docente Lutherana aan het seminarium van de Protestantse Theologische

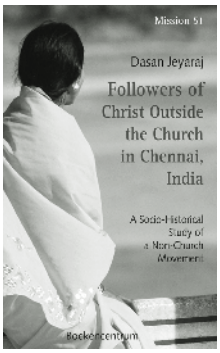

Universiteit

Dasan Jeyaraj, *Followers of Christ outside the church in Chennai, India. A socio-historical study of a non-church movement*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2009, 608 bladzijden, € 42,50

In februari 2009 verdedigde Dasan Jeyaraj aan de Universiteit Utrecht zijn proefschrift over volgelingen van Christus in Chennai (India) die zich niet bij een kerk hebben aangesloten. Jeyaraj, rector van het International College of Cultural Studies in Hyderabad, onderzocht waarom sommigen ervoor kiezen Christus te vereren maar geen lid van een christelijke kerk te worden. Ook analyseert hij welke implicaties dit heeft voor het missionaire werk van de Indiase kerken. Het boeiende proefschrift biedt tevens een overzicht van het denken van diverse Indiase religieuze leiders over Jezus.
Ruim twaalfduizend hindoes en moslims werden geïnterviewd om in kaart te brengen welk percentage zich Christusvolgeling noemt en welke opvattingen zij huldigen. Het ging om drie procent, namelijk 390 personen, overwegend huisvrouwen en studenten, jonger dan 40 jaar; onder moslims bleken nauwelijks tot geen volgelingen van Christus te worden aangetroffen.
Slechts een klein percentage van de niet-kerkelijke Christusvolgelingen blijkt afkomstig uit hoge kasten. Jeyaraj had dat niet verwacht: het beeld bestaat immers dat hindoes van een hoge kaste toetreding tot de kerk als problematisch ervaren vanwege de aanwezigheid van kastelozen in de gemeenten. Hij concludeert in dit verband ook dat kastelozen de kerken niet per definitie beschouwen als een weg tot emancipatie, omdat de onderzoeksgegevens uitwijzen dat juist zij sterk vertegenwoordigd zijn in de groep die Christus buiten de kerk volgt. Andere factoren, die Jeyaraj zorgvuldig uitwerkt, spelen dus een rol.
Jammer is dat de schrijver niet ingaat op de vraag waarom weinig moslims in Chennai zich Christusvolgeling noemen, terwijl onder *Isa-e* in Bangladesh gemeentevorming zichtbaar is. Dit valt te verklaren uit de specifieke focus op 'Hindu-followers of Christ', maar een vergelijkend onderzoek naar sociologische factoren had wellicht veel interessante gegevens opgeleverd.

— Gert Noort, docent missiologie aan het Hendrik Kraemer Instituut

De handelseditie verschijnt in 2010; deze impressie is gebaseerd op de proefschrifttekst.

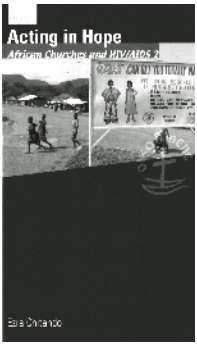

Ezra Chitando, *Living with Hope & Acting in hope. African Churches and HIV/AIDS* I en II, Genève: WCC Publications, 2007, 89 en 93 bladzijden, ISBN 978 2 8254 1523 8 / 1524 5

Twee handzame boekjes om kerkgemeenschappen in Afrika de weg te wijzen in hun omgang met hiv/aids. Ze illustreren hoe de verwoestende epidemie de kerk voor nieuwe vraagstukken en uitdagingen plaatst. Ezra Chitando begint *Living with Hope* met overtuigend uiteen te zetten waarom juist de kerk in Afrika een significante rol kan spelen in de aanpak van de epidemie. Vervolgens schuwt hij echter niet de oorzaken te benoemen die een constructieve rol van de kerk in de hiv/aids-problematiek belemmeren: stigma en discriminatie, theologische onbuigzaamheid, onbespreekbaarheid van seksualiteit, afhankelijkheid van het buitenland en de eenzijdige op lichamelijke genezing gerichte 'healings'. Genadeloos legt Chitando bloot hoe gender-aspecten en patriarchale en masculiene culturen hebben bijgedragen aan de snelle verspreiding van de ziekte.
Acting in Hope beschrijft de kenmerken van een hiv-competente kerk en de voorwaarden waaraan zo'n kerk zou moeten voldoen. Veel aandacht geeft Chitando aan het vinden van oorzaken voor de trage respons van de kerk op de epidemie en de noodzaak hiv/aids in theologische programma's te incorporeren.
Beide boekjes zijn een pleidooi voor een kerk die in navolging van Jezus hiv-geïnfecteerde mensen verwelkomt en hoop biedt, een kerk die de gevolgen van de ziekte voor achtergeblevenen beperkt, die er alles aan doet om verspreiding tegen te gaan en niet schroomt om oorzaken bij de naam te noemen. Het was aardig geweest wanneer Chitando zo'n hiv-competente kerk aan de hand van *case studies* op *grassroots*-niveau had kunnen illustreren. De boekjes noemen tal van theologen die er over schrijven en spreken in tijdschriften en workshops, maar het zijn de gemeenschappen van de gelovigen die er praktisch handen en voeten aan moeten geven.

— Ans van Keulen, werkte dertien jaar als lekenmissionaris in Oost-Afrika; momenteel adjunct-directeur van het Oecumenisch Diaconaal Centrum Stem in de Stad in

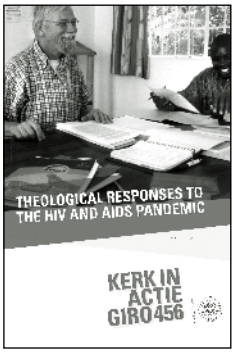

Haarlem

Jaap Breetvelt (e.a.), *Theological Responses to the HIV and Aids Pandemic,* Utrecht: ICCO en Kerk in Actie, 2009, 60 bladzijden

Deze bundel brengt de inzichten van christenen en moslims in Afrika over de aidsproblematiek binnen handbereik, met goede literatuurverwijzingen. Drie van de vier hoofdstukken zijn geschreven door Jaap Breetvelt, die jarenlang betrokken was bij de gezondheidszorg in Afrika in dienst van de protestantse kerken. Breetvelt legde in 1989 zijn inzicht, opgedaan als arts in Kameroen, dat gezondheidszorg niet los kan staan van de Afrikaanse cultuur, neer in een dissertatie. Na zijn pensionering in 2004 als secretaris voor Afrika van Kerk in Actie, heeft hij op die inzichten kunnen voortbouwen door de theologische literatuur te bestuderen die de hiv/aids-problematiek behandelt. Belangrijk uitgangspunt was daarbij de vraag in hoeverre cultureel bepaalde gedragspatronen bijdragen aan de verspreiding van de epidemie.

Het eerste hoofdstuk, een overzicht van de Afrikaanse theologie en de aidsproblematiek, laat zien dat die theologie al veel verder is dan de erkenning en soms verheerlijking van de Afrikaanse traditionele religie. De theologie van vrouwelijke kritische theologen laat bijvoorbeeld zien dat zowel de traditionele Afrikaanse cultuur als de christelijke kerk de dominante status van mannen legitimeren. Dit staat de bestrijding van hiv/aids in de weg. Dit punt wordt nader uitgewerkt in het hoofdstuk met de colleges die Breetvelt aan theologische faculteiten in Afrika heeft gehouden.

Een apart hoofdstuk laat zien hoe binnen de islam over bestrijding en behandeling van aids wordt gedacht. Naast de meer traditionele stromingen komt ook de Zuid-Afrikaanse moslimtheoloog Farid Essack aan het woord, met verrassende perspectieven vanuit een moderne koranexegese.

Een grondig artikel van Adriaan van Klinken over mannenrollen en hiv/aids, geschreven vanuit een sociologische invalshoek, up-to-date gedocumenteerd, completeert dit boeiende overzicht. ICCO en Kerk in Actie leveren met deze uitgave een bijdrage aan de bezinning op hiv/aids, die ook voor de partners overzee van belang is.

— Gerard van 't Spijker, voormalig eindredacteur van *Wereld en Zending* en Afrikadeskundige

Jésus de Montréal
Denys Arcand
1989

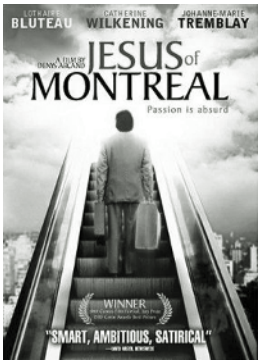

Jésus de Montréal is een Franse film van de Canadese filmmaker Denys Arcand. Een Jezusfilm, maar wel een heel bijzondere. Waar andere Jezusfilms het leven van Jezus laten zien, vertelt deze film het verhaal van de acteur Daniel Coulombe, die van de katholieke pastoor Raymond Leclerc de opdracht krijgt een nieuw, modern passiespel te schrijven. Want elk jaar wordt in het park op de berg voor zijn kerk in Montréal een passiespel opgevoerd. Coulombe zoekt een cast bij elkaar van twee mannen en twee vrouwen, en schrijft ondertussen een nieuw script. Hij zal zelf Jezus spelen. Ondertussen ontdekt hij allerlei misstanden: rond de pastor, maar ook rond Mireille die Maria Magdalena zal spelen. Zij heeft een laag beeld van zichzelf en wordt daardoor misbruikt door de filmproducers. Ze willen voordurend dat zij uit de kleren gaat. Als Daniel Coulombe daar een keer bij is, grijpt hij in en wordt gearresteerd, omdat hij een aantal camera's en opnameapparaten heeft vernield. Maar de rechter laat hem later vrij.
Ondertussen is het spel al één keer opgevoerd. Omdat Daniel suggereert dat Jezus een onwettige zoon is van een Romeinse soldaat die Maria heeft verkracht, wil pastoor Leclerc geen tweede opvoering meer. Ondertussen zien we een indrukwekkende moderne interpretatie van het evangelie, die aan het einde alles openlaat: Jezus zou kunnen zijn opgestaan: 'Ik heb hem gezien!' Mireille komt steeds sterker in haar schoenen te staan. Daniel speelt niet alleen Jezus, hij ís Jezus, zeker voor de vrouwen in zijn cast. De film eindigt indrukwekkend.
Adèle Reinhartz schreef dat de film duidelijk maakt dat het evangelieverhaal inderdaad in staat is mensen te veranderen, maar dat gebeurt alleen als men niet de historiciteit ervan vooropzet.

— Freek L. Bakker, docent interculturele theologie, hindoeïsme en boeddhisme aan het Departement Theologie van de Universiteit Utrecht

Iyaî Jesuchristo
Music from the Jesuit Missions in 18th Century Bolivia,
Musicá Temprana, Adrián Rodríguez van der Spoel, director; Xenia Meijer, mezzo-soprano Et'cetera Records KTC 1384, 8 711801 102269

Jezuïtische cross-over, deel 2

Dit keer een jezuïtische muzikale cross-over uit de 18e eeuw uit Zuid-Amerika, Bolivia om precies te zijn. Hoe anders dan in China! De cd van Adrián Rodríguez van der Spoel is er een prachtig bewijs van. Deze dirigent trekt regelmatig naar Zuid-Amerika om zich daar te verdiepen in de oorspronkelijke muziek van het continent. Al luisterend ontwikkelde hij zelfs een eigen zangtechniek, die past bij de aard van de vocale muziek die hij tegenkwam: de *pats* en de *whiep*. *Pats*: je zet een toon neer die direct helemaal staat. Als je de toon omhoog loslaat, dan hoor je de *whiep*. Heerlijk! Het klinkt stevig en stoer, maakt de muziek levendig en brengt hem dichtbij.

De mezzo-sopraan Xenia Meijer heeft zich deze techniek uitstekend eigengemaakt. Haar gespierde en tevens warme, kruidige stem met een prachtig timbre raakt mij. Zoals zij de litanie *Jesu dulcissime* zingt – heel ontroerend! Van der Spoel heeft deze litanie trouwens middenin het *Stabat Mater Chiquitano* van een anonieme componist geplaatst, dat daardoor in tweeën wordt gedeeld. Een gewaagde maar geslaagde procedure, die hij elders nog een keer toepast. Dit *Stabat Mater* verdient overigens grotere bekendheid en een eigen plek naast de beroemde versies van Pergolesi en Vivaldi. Luister hoe hier het lijden van Maria onder woorden/muziek gebracht wordt. Zo sober, zo verdrietig en zo mooooi!

Het valt op dat deze Boliviaanse muziek veel tekst bevat. Die allemaal uit te moeten spreken is een kunst op zich. De taal is opvallend genoeg veelal Spaans en niet Latijn en ook de muziek klinkt hier veel vrijer dan de gecultiveerde Chinese vormen. Indiaans dus, zoals te verwachten viel. Een prachtige, evenwichtige én afwisselende cd, zowel in vocaal als in instrumentaal opzicht!

— Marianne Verkade, zangpedagoge, werkte in Kampen, Serooskerke, Yogyakarta, Alkmaar en nu werkzaam in Amerongen

tot december 2009
Missie-Zendingskalender

Het kan nog net: de Missie-Zendingskalender voor 2010 bestellen! Dit jaar heeft de kalender de prachtige schilderijen van de Indiase kunstenaar Jyoti Sahi als onderwerp. Er is voor het eerst ook een uitgave beschikbaar als grote kunstkalender, waardoor de platen nog meer tot hun recht komen. Jyoti Sahi brengt in zijn werk tot uitdrukking hoe het christelijke geloof staat in de context van het hindoeïsme. De Missie-Zendingskalender is een gezamenlijke uitgave van de Nederlandse Zendingsraad en Mensen met een Missie. In de kalender willen de uitgevers kunstenaars uit het Zuiden aan het woord laten over hoe zij hun geloof in hun samenleving en cultuur ter sprake brengen. Prijs voor het normale formaat: € 9,75 inclusief verzending. Prijs voor de kunstkalender (40x45 cm) € 19,50 inclusief verzending. Bestellen bij: *nzr@zendingsraad.nl; campagnes@mensenmeteenmissie.nl; bestellingen@pkn.nl*

tot 24 januari 2010
Relieken

Reliekenverzamelingen zijn zeldzaam. Veruit de meeste relieken bevinden zich in kerken en kloosters waar ze nog gewoon een functie hebben. Breda's Museum heeft dankzij een schenking het beheer gekregen over de internationaal befaamde reliekencollectie Hamers-IJsebrand van 500 rijkversierde unieke objecten. Uit deze collectie exposeert het museum meer dan honderd topstukken, waarvan enkele uit de middeleeuwen. De expositie schenkt veel aandacht aan de boeiende en soms wonderlijke geschiedenis die verbonden is aan al deze voorwerpen.
www.breda-museum.org

17-24 januari 2010
Internationale Gebedsweek

Voor het eerst hebben evangelische en oecumenische christenen in diverse landen hetzelfde thema voor de Gebedsweek voor de Eenheid. De week wordt gehouden van 17 t/m 24 januari 2010. In Nederland was het al twee jaar gebruikelijk om hetzelfde thema centraal te stellen. Maar nu hebben evangelische christenen in Nederland meegeholpen bij het internationale materiaal, waardoor de afstemming zich ook internationaal doorzet. Het thema in 2010 is: 'Jij bent mijn getuige' (Lucas 24:48).

22 januari 2010
Oecumenelezing

De Oecumenelezing 2010 vindt plaats op 22 januari 2010, als gewoonlijk in de Geertekerk te Utrecht. Aanvang rond 15.00 uur. Informatie over het programma vindt u op *www.raadvankerken.nl.*

26 januari 2010
Lezing Doperscafé

In het Doperscafé, Singelkerk te Amsterdam, spreekt Cees Veerman op 26 januari 's avonds over 'Harde crisis, zachte krachten'. De oud-minister van landbouw en huidige voorzitter van Natuurmonumenten geeft een aanzet voor een nieuwe internationale orde, met een belangrijke plaats voor de ethiek. Reserveren is niet noodzakelijk, maar tevoren opgeven per e-mail wordt op prijs gesteld. *www.doperscafe.nl*

januari 2010
400 jaar remonstranten

In januari is het 400 jaar geleden dat de remonstrantie als progressieve kerkbeweging ontstond. Uiteraard besteden de remonstranten hier ruim aandacht aan. In het kader van het jubileum wordt de glossy *Arminius!* uitgebracht. *www.remonstranten.org*

februari tot april 2010
'Leven in een seculier tijdperk'

Prof. dr. Theo de Wit (Faculteit Katholieke Theologie, Universiteit van Tilburg) doceert op acht donderdagmiddagen de cursus 'Leven in een seculier tijdperk'. Onderwerp is de visie op seculariteit van de filosoof Charles Taylor. In zijn laatste boek, *A Secular Age* (2007), stelt Taylor de vraag hoe het toch komt dat het christelijk geloof in het jaar 1500 in ons deel van de wereld een vanzelfsprekende zaak was, maar in 2000 hooguit nog een optie. De colleges worden op de Uithof in Utrecht gegeven, en kosten € 200,00 voor de gehele serie. Opgave (en machtiging) voor half januari 2010 via *luce-crc@uvt.nl.*

26, 27, 28 februari 2010
Franciscus en Amsterdam

De heilige Franciscus is geboren in een stad, Assisi. Na een lange periode van bekering heeft hij, volgens zijn eigen woorden, 'de wereld verlaten'. Heeft hij de stad verlaten? Nee, niet definitief. Maar hij stond er nu wel heel anders tegenover. Van 26-28 februari kan men onder leiding van de broeders Theo van Adrichem en Roland Putman, met één oog op Franciscus gericht, markante plekken in de stad Amsterdam bezoeken. Welke plekken raken ons werkelijk en waar willen wij bij voorkeur verblijven?

Locatie: Communiteit Jodenbreestraat 164, 1011 NS Amsterdam. Prijs: € 25,-
Informatie: *www.knr.nl.*

juli 2010
Stilteweek

Een bijzondere week in een klooster meemaken? Denk dan eens aan de Stilteweek bij de internationale oecumenische gemeenschap van vrouwen in Grandchamp, Zwitserland. Informatie over de regels van de communiteit en over de prijzen van verblijf: *www.grandcamp.org* of *www.dominicanenklooosterhuissen.nl.*

tot 5 september 2010
'From Jerusalem with Love'

In het Bijbels Museum in Amsterdam is van 10 december 2009 tot 5 september 2010 de tentoonstelling 'From Jerusalem with Love' te zien. Er is een bijzondere relatie tussen het negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse Palestina en Europese joden en christenen vanaf 1799 tot aan de stichting van de staat Israël in 1948. De tentoonstelling is samengesteld uit de omvangrijke en unieke collectie kunst, souvenirs, historische foto's en ceremoniële voorwerpen uit het Heilige Land van Willy Lindwer.

TussenRuimte 2010 | 1
Van tropenhelm naar plakkies

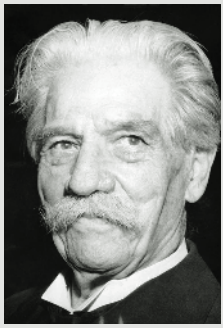

Volgend jaar is het een eeuw geleden dat in het Schotse Edinburgh de grote wereldzendingsconferentie werd gehouden. Er is sinds die tijd veel veranderd. Een eeuw lang trokken zendelingen over de wereld, van noord naar zuid, van zuid naar noord. Zendelingen werden partners; heidenen werden broeders en zusters. Jarenlange uitzendingen werden korte werkvakanties. De komst van media als tv en internet brachten de wereld binnen ieders bereik. Buiten Europa ontstonden nieuwe kerken en de oude, gevestigde liepen leeg. De tropenhelm van Albert Schweitzer maakte plaats voor de hippe modeslippers uit Zuid-Afrika.
Themaredacteuren Wout van Laar en Wilbert van Saane presenteren in het eerste nummer van de derde jaargang artikelen over de resultaten van een eeuw zending. Is het 'zuiden' blij met wat er gebeurd is? Hoe kijken wij in België en Nederland aan tegen voorgangers uit Afrikaanse landen die midden onder ons hun kerken dienen? Wat wil de missionaris in de eenentwintigste eeuw?
Het jaar 2010 staat in het teken van zending. Een wereldzendingsconferentie vindt plaats van 3 tot 6 juni, op de historische site in Edinburgh. Van 16 tot 25 oktober wordt in Kaapstad een wereldevangelisatiecongres (Lausanne III) gehouden. Dit nummer van *TussenRuimte* biedt stof tot missiologische voorbereiding.

Stelling

'Binnen zending en missie werkt het uitzenden van personen beter dan het steunen van projecten.'

Reageer op deze stelling via redactie@tussenruimte.com.

TussenRuimte 2010 | 2 (juni) gaat in op Volksreligie.
TussenRuimte 2010 | 3 (september) heeft als thema Intercultureel bijbellezen.